

ALTUNSOY, Yılmaz (2019, Ekim), “ Kafkas İslam Ordusu ve Bakü Zaferi”,
Karatay Sosyal Arařtırmalar Dergisi, S II : 42-91.
Makale Geliř Tarihi: 24/10/2018
Makale Kabul Tarihi: 10/02/2019

KAFKAS İSLAM ORDUSU VE BAKÜ ZAFERİ

Yılmaz ALTUNSOY*

Öz

Osmanlı Devleti, dünyanın gördüğü bu en kanlı harp olan I. Dünya Savaşı'na, birçok cephede savaşmıştır. Bunlardan biri de Kafkas Cephesi'dir. Kafkas Cephesi'nde ne yazık ki ağır kış şartlarına mağlup olan Osmanlı ordusu, Sarıkamış faciası ile I. Dünya Savaşı'na kötü bir başlangıç yapmıştır.

Kafkas İslam Ordusu, Sarıkamış Harekâtı ve Kafkas Cephesi ile doğrudan alakalı bulunmamaktadır. Ama bu harekâttan sonra kuvvetlenen bölgedeki Ermeni yapılanmasının, Azerbaycan topraklarında vücut bulması, dolaylı olarak Kafkas İslam Ordusu'nun kurulmasına zemin hazırlamıştır.

Kafkas İslam Ordusu'nun kazandığı Bakü Zaferi, Osmanlı Devleti'nin, I. Dünya Savaşı'nda kazandığı üç zaferden biri olması hasebiyle, son derece büyük bir tarihî ehemmiyeti haizdir.

Anahtar Terimler: Osmanlı Devleti, Sarıkamış Harekâtı, Kafkas İslam Ordusu, Nuri Paşa, Halil Paşa, Bakü Zaferi.

THE CAUCASIAN ISLAMIC ARMY AND THE VICTORY OF BAKU IN AZERBAIJAN

Abstract

The Ottoman Empire fought on many fronts in the bloodiest war, World War I, ever witnessed by the world. One of these fronts is the Caucasian Front. Unfortunately, The Ottoman armies, defeated by heavy winter conditions made a bad start to the World War with the Sarıkamış disaster. The Caucasian Islamic Army was not directly involved in Sarıkamış Operation and the Caucasian Front. However, in the aftermath of the operation Armenians formed a strong structure growing in size and power in the lands under the hegemony of Azerbaijan, which gave rise to the idea of establishing the Caucasian Islamic Army. The Baku Victory won by the Caucasian Islamic Army has enormous historical significance as it is one of the three victories that the Ottoman Empire gained during the World War I.

Key Words: Ottoman Empire, Sarıkamış Operation, Caucasian Islamic Army, Nuri Pasha, Halil Pasha, the Baku Victory.

*Yüksek Lisans Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, yilmazaltunsoy42@gmail.com, ORCID, 0000-0001-8935-9703

Giriş

Kafkas İslam Ordusu, I. Dünya Savaşı'nın son perdesinde, Kafkaslarda Müslüman Azerbaycan Türklerine yapılan işkence, zulüm ve baskıları bertaraf etmek için kurulmuş ordunun adıdır. Orduya İslam unvanının verilmesinin sebebi, içinde gayrimüslim hiçbir unsurun yer almaması ve komuta kademesinden, erine kadar tamamının Müslüman olmasıdır.

Kafkas İslam Ordusunun kazandığı Azerbaycan Zaferi, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunun kazandığı üç zaferden biridir. Diğerleri Çanakkale ve Selman-i Pak (devamı Kûtü'l-Amâre muhasarası) zaferleridir.

Kafkas İslam Ordusu, Enver Paşa tarafından Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanlardan gizli olarak kurulmuştur. Zira Almanlar, Türk ordusunun Kafkaslara uzanmasını istememektedirler. Kafkas petroleri üzerinde, İngiliz ve Ruslarla olan paylaşım kavgasında Türklerin, bölge ile olan ırkî, dinî ve tarihî yakınlıklardan dolayı müessir olmasını istemeyen Almanlar, Osmanlı Devleti'nin Kafkas siyasetini baltalamak için, müttefiklik hukukuna aykırı olarak Ruslarla bir kısım anlaşmalar imzalamış; hatta Osmanlı ile çatışmanın eşiğine gelecek kadar ileri gitmede mahzur görmemiştir.

Kafkas İslam Ordusu, Osmanlı Devleti'nin ne kendi topraklarını müdafaa etmek, ne de başka bir memleketi istila etmek amacına matuftur. Ordunun oluşturulma amacı ve verdiği mücadele tamamen Müslüman Türk olan Azerbaycanlılara yapılan soy kırımını bertaraf etmek ve Azerbaycan Türklüğünün istiklalini eline almasını temin etmektir. Ancak bu gayenin yanında, özellikle Enver Paşa'nın, her ne kadar zaman zaman İttihad-ı İslam düşüncesine yakın gibi olsa da daha çok Türk unsurlarının bir çatı altında toplanması amacına matuf, Turan idealini gerçekleştirmek saikiyle, Kafkasların elde tutulmasına olan inancını da ihmal etmemek gerekmektedir.

Kafkas İslam Ordusu ve verdiği mücadele, neticede I. Dünya Savaşı'nın bir parçası olduğundan, öncelikle bu savaşın değerlendirilmesi gerekir.

I. Dünya Savaşı'nın Başlaması, Osmanlı'nın Harbe İştiraki ve Mondros Mütarekesi

Otuzdan fazla ülkenin iştirak ettiği, I. Dünya Savaşı, milyonlarca insanın öldüğü, tarihin gördüğü en şumullü ve en kanlı harplerinden biridir. Harbin birçok nedeni olmakla birlikte asıl sebebi iktisadidir. XIX. yüzyıldan itibaren endüstrileşme yarışına giren başta İngiltere, Fransa ve Almanya'nın, enerji kaynaklarına erişme, sanayilerinin ihtiyacı olan hammadde ve pazar alanlarını kontrol etme yani özetle sömürge elde etme yarışına girişmesi, I. Dünya Savaşı'nın en önemli sebebidir.

Almanya'nın sömürge yarışında İngiltere ve Fransa'nın gerisinde kalmış olması, İtalya'nın bu yarışa sonradan katılması, İngiltere'nin başta Hindistan olmak üzere sömürgelerine ulaşım yollarını emniyete almak istemesi gibi sebeplerle yaklaşık elli senedir biriken stres, nihayet bir kıvılcım ile infilak etmiştir. Şüphesiz, XIX. yüzyıl başlarından itibaren, Fransız İhtilalinin tesiriyle “*mantar*” gibi ortaya çıkan ulus devletlerin, kendi hâkimiyet sahalarını genişletme ve diğer devletlerle rekabet etme meselesi de bu işin saikleri arasındadır.

I. Dünya Savaşı için “*casus belli*” sayılan hadise, herkesin malumudur. Bosna Hersek'in başşehri olan Saray Bosna'da, büyük Sırp Devleti olan “*Duşan*” İmparatorluğu'nu kurma hayalleri peşinde koşan Sırp militanlarından Gavrilo Princip isimli fedainin, Avusturya-Macaristan veliaht prensi François Ferdinand ve eşi Düşes Von Hohenberg'i, 28 Haziran 1914 tarihinde, şehrin merkezinde bulunan bir köprü üzerinde katletmiş olması ve arkasından Avusturya-Macaristan Devleti'nin Sırbistan'a nota vermesi, harbin fitilini ateşlemiştir. Avusturya-Macaristan notasına karşı, Rusya ve diğer müttefiklerine sırtını dayamış olan Sırbistan'ın, seferberlik ilan etmek suretiyle harbe hazırlanmaya başlaması, Avusturya-Macaristan Devleti'nin, 28 Temmuz 1914 tarihinde, Sırbistan'a harp ilan etmesinin önünü açmıştır. Harp

ilanının ertesi günü yani 29 Temmuz 1914'te Avusturya-Macaristan Devleti'ne ait Tuna filosunun, Belgrad'ı bombardımana tutması, harbi fiilen başlatmıştır¹. O dönemde, ulus devlet vasfını henüz kazanmamış olan iki devlet bulunmaktadır. Bunlar; içinde Macarlardan başka Slovak, Leh, Çek, Sırp, Hırvat, İtalyan, Sloven ve Almanlar bulunan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile bünyesinde Türkler, Azerbaycan Türkleri, Gürcüler, Lehler, Finler, Ermeniler ve Yahudiler bulunan Rusya'dır. Bu iki devlet içindeki tüm unsurlar, milliyetçilik akımlarının tesiriyle istiklaliyetlerini ellerine almak istemekteydiler.

Suni temellere dayalı ve kitleleri birbirine düşürme amacına matuf olan aşırı ırkçı söylemler Avrupa'nın hemen her tarafına yayılmıştır. Almanlar üstün Cermen ırkı diye bir tez ortaya atmışlar ve kendilerini tüm milletlerin fevkinde görmeye başlamışlardı. Ruslar ise Slav ırkçılığının peşinden gitmeye başlamışlar, bu vesile ile Balkanlarda yaşayan Slavları kontrol ederek Boğazlar üzerinde bir hâkimiyet elde etmeyi ve Bulgaristan üzerinden sıcak denizlere erişmeyi hedeflemişlerdir. Irkçılık yarışında geri kalmak istemeyen İngilizler ise, Anglo-Sakson milliyetçiliği anlayışını icat etmekte gecikmemişlerdi. Bu devletleri Sırp, İtalyan, Helen ırkçı fikirleri takip etmiş, üstün ırk olma iddiası, milletler arasındaki husumeti körüklemiştir. İşin enteresan tarafı, milliyetçilik akımlarına fikrî ilham kaynağı olan Fransız İhtilaline sahne olan Fransa'da herhangi bir ırkçı anlayışın gelişmemiş olmasıdır. Fransa'da ırkçılık yerine, insan hakları savunuculuğu, Hristiyanlığın himayesi, Almanlardan öç alma gibi fikirler daha bariz olarak vücut bulmuştu².

Avusturya-Macaristan Devleti'nin Sırbistan'ı bombalamasından sonra, 1 Ağustos 1914 günü Slavlığa karşı Cermenliği dava edinen Almanya, Rusya'ya, 3 Ağustos tarihinde ise Fransa'ya ilan-ı harp etmiş ve Avrupa bir ateş çemberinin içine düşmüştür. 4 Ağustos 1914 tarihinde Almanların Belçika'yı işgal etmesine mukabil, Almanya'ya bir ultimatom

¹ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1972, IV, s. 410-411.

² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1999, IX, s. 357.

veren İngiltere, 5 Ağustos 1914 tarihinde Almanya'ya harp ilan etmiş ve daha sonra da Lüksemburg harbe katılmıştır.

Savaş, ilk aylarda sadece bir Avrupa meselesi gibi cereyan etmişse de daha sonra Osmanlı Devleti'nin de iştiraki ile Asya, Avrupa ve Afrika meselesi haline inkılap etmiştir. 1917 senesinde Amerika'nın harbe iştirak etmesi neticesinde bir "*Cihan Harbi*" vasfı kazanan harp, 1918 senesinde İttifak devletlerinin, İtilaf devletlerine yenilmesi ile sonuçlanmıştır³.

İlk başlarda tarafsızlığını ilan ve muhafaza eden Osmanlı Devleti'nin harbe iştiraki, İttihat ve Terakkicilerce daha önce gizlice planlandığı halde, sanki bir oldu-bitti ile harbe iştirak mecburiyeti hâsıl olmuş gibi bir hava meydana getirilmiştir.

Türkiye'nin I. Dünya Savaşı'na iştiraki üç aşamalı olarak meydana gelmiştir. Bunlardan ilki Almanlarla gizli bir ittifak anlaşmasının yapılması, ikincisi Goben ve Breslav zırhlılarının Çanakkale'den içeriye alınması, üçüncüsü de bu gemilerin Rus kıyıları ile Fransız ve Rus gambotlarını Karadeniz'de bombalamasıdır.

I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'nda vatan hudutları içinde ve dışında birçok cephede harp etmiştir. Burada konu gereği Kafkas Cephesi incelenecektir.

Rus-Ermeni İttifakı ve Kafkas Cephesinin Açılması

I. Dünya Savaşı'nın önemli cephelerinden biri Kafkas Cephesi'dir. Bu cephenin açılması, malum Karadeniz faciasından hemen sonra 1 Kasım 1914 tarihinde, Rus ordusunun Osmanlı hududuna tecavüz etmesiyle başlamıştır. Ancak Rusların, Kafkasya ve İran hududunda bulunan Ermenilerle iş birliği yapmak suretiyle, onları silahlandırdıkları tarih bundan yaklaşık iki ay öncedir. 3 Eylül 1914 tarihli bir belgede kendilerine yardım etmeleri şartıyla, Rusya ve Türkiye Ermenilerine müstakil bir devlet kurdurma taahhüdünde bulunan Rusya, 22 Ağustos 1914'ten bu yana Ermenileri silahlandırmaktadır. İran hududundaki Hoy bölgesinde bu

³ Karal, *a.g.e.*, s. 355.

amaçla oluşturulan Ermeni ve Kazak birliklerinin yekûnunun 800 piyade, 400 Kazak süvarisi, 78 top olduğu ve halen oradaki birliklerin mevcudunun 12 bin piyade, 1200 süvari ve 124 topa baliğ olduğu bildirilmekte ve Ruslar tarafından sürekli olarak Türklerin Azerbaycanlıları kıyama teşvik ettiği şayiası yayılmaktadır⁴. Bu belge, henüz harbe hukuken ve fiilen iştirak etmemiş olan Türkiye aleyhine, Ruslarla Ermenilerin iş birliği yapmasını ortaya koyması açısından son derece önemlidir. Ermeniler yarım asra yakın bir zamandır müstakil devlet kurma planları içindedirler. Ruslar ise Ermeniler sayesinde Kafkaslar üzerinden Halep ve Doğu Akdeniz'e, sıcak denizlere inmek istemektedirler.

Erzurum tarafına doğru 21 Kasım tarihinden itibaren yönelen Rus kuvvetleri, Osmanlı'nın III. Ordusunca Köprüköy ve Azap mevkiilerinde durdurulmuştur. Daha sonra 29 Kasım 1914 günü sabahı düşman mevzilerine umumi bir taarruz harekâtı başlatan Osmanlı kuvvetleri aynı gün öğleden sonra Köprüköy'ün büyük kısmını süngü hücumuyla zapt etmiştir. 30 Kasım günü ise kesin bir netice alınarak Köprüköy'ün tamamı alınmış ve düşman kuvvetleri geri çekilmiştir⁵.

Köprüköy'e 14 Aralık günü gelen Enver Paşa, orduyu teftiş ettikten sonra kendisinin de hocası olan III. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa'ya derhal taarruz emri vermiştir. Emri, Köprüköy'de Feldman kaleme almış ve Genel Kurmay Başkanı sıfatıyla Bronsart ve Harbiye Nazırı Enver Paşa imzalamıştır⁶. Hasan İzzet Paşa'nın kış şartları geçmeden taarruz edilmesi halinde askerlerin soğuktan kırılacağına ve taarruzun bahar aylarında yapılmasının isabetli olacağına dair itirazı üzerine Enver Paşa, kendisini görevden azletmiş ve ordunun komutasını bizzat kendisi üzerine almıştır. Rus Ordusu 60 bin, Türk Ordusu ise 90 bin kişiden müteşekkildir⁷.

⁴ BOA, HR. SYS, 2362/3-14, (Belge Tarihi: M- 24/12/1914).

⁵ BOA, HR. MA, 1111/3_19-29.

⁶ Köprülülü Şerif İlden, *Sarıkamış*, İstanbul 2001, s. 174.

⁷ İlden, *a.g.e.*, s. 185.

Türk ordusu, Enver Paşa'nın talimatı ile 21 Aralık 1914 günü Aras Nehri'nin kuzeyine geçmiş ve ertesi gün de Rusları kuşatma harekâtına başlamışsa da emrindeki askerler, Sarıkamış yakınlarındaki Allahuekber Dağlarında soğuk, sis ve tipiye mağlup olmuştur. Türk tarihinin en hazin sayfalarından birisi olan meşum Sarıkamış Harekâtında 60 bin civarında Türk askeri soğuktan kırılıp, şehit düştüğünden bahsedilmektedir⁸. Alman Yb. Guze ise, kanlı zayıat ve donma nedeniyle şehit olan Türk askerlerinin sayısının 30 bin civarında olduğunu ifade etmektedir⁹. Değişik kaynaklara göre bu rakam, 60 bindir.

Sarıkamış Harekâtı, 15 Ocak 1915 tarihinde hazin bir şekilde son bulmuştur. Rus orduları, Osmanlı karargâhına yaklaşık 400 metre yaklaşmış olduğundan Enver Paşa süratle daha batıya çekilmiş, ardından da III. Ordu komutanlığı görevini Hafız Hakkı Paşa'ya devrederek İstanbul'a dönmüştür. Enver Paşa'nın askerî strateji açısından son derece yanlış olan bu taarruz planı, Kafkas Cephesinde bulunan ordunun eriyip gitmesine sebep olmuştur. Osmanlı ordusunun 60 bin zayıatına mukabil, Rusların da 32 bin telefata verdiğiinden bahsedilen harekâta, Türk ordusunun en kıymetli askerleri kar altında can vermiş olması, ordunun genelinde bir moralsizliğe sebebiyet vermiştir.

Sarıkamış Harekâtının neredeyse başlamadan bitmesi Rus ordularına Anadolu kapılarının açılmasına sebep olmuştur. Ruslar ilk önce, 6 Mayıs 1915 günü Van'ı işgal etmişler ve burada bulunan Ermenilerle iş birliği yaparak bu şehre bir Ermeni'yi vali olarak atamışlar, Kürt ve Türk Müslüman ahaliye tarihte eşine az rastlanır bir soy kırım uygulamışlardır. Arkasından Muş ve Bitlis vilayetlerinde aynı durum yaşanmış, binlerce kadın, kız, çocuk ve ihtiyardan oluşan Türk ahali, Ermeni ve Ruslarca katledilmiş, cesetleri Van Gölü'ne atılmıştır.

Ermenilerin, Ruslarla el birliği yaparak, yüzyıllardır beraber yaşadıkları komşuları olan Türkler ve Kürtlere yönelik icra ettikleri vahşet

⁸ Danişmend, *a.g.e.*, IV, s. 427-428.

⁹ Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, (çev. Hakkı Akoğuz, yay. haz. Alev Keskin), Ankara 2007, s. 41.

neticesinde, 27 Mayıs 1915 tarihinde “*Ermeni Tehciri Kanunu*” ismiyle bilinen meşhur “*Muvakkat Sevkiyat Kanunu*” çıkartılmış ve tatbik edilmeye başlanmıştır.

Rus orduları komutanı Grandük Nicolas, Sarıkamış faciasından sonra yaklaşık bir yıl boyunca ordusunu, Anadolu işgali için hazırlamış ve 1915 sonu itibariyle bölgedeki askeri mevcudiyetini 700 bine çıkarmıştır.¹⁰ Nihayet 13 Ocak 1916 tarihinde ileri harekâta başlayan Rus ordusu, 16 Şubat 1916 günü Erzurum’u işgal etmiştir. Rus ve Ermeni birlikleri, çetin bir muharebeden sonra ancak şehre girebilmiştir. Arkasından 3 Mart günü Bitlis ve Muş, 18 Nisan günü Trabzon, 15 Temmuz günü Bayburt, 20 Temmuz günü Gümüşhane, 24 Temmuz günü Erzincan Rus esareti altına düşmüştür¹¹. 1917 senesine gelindiğinde Doğu Anadolu vilayetlerinin çoğu ve Karadeniz’de de Trabzon başta olmak üzere birkaç şehir Rus işgali altındadır.

Kafkas Cephesi’nde 1917 senesi içinde küçük müsademeler ve birkaç şehrin istirdat edilmesi dışında mühim bir hareketlenme olmamıştır. Zira Mart 1917’de Rusya’da baş gösteren ihtilal hareketi neticesinde sosyalist devrimci fikrin önde gelen isimlerinden Aleksander Kerenski iş başına gelmiştir. Bu andan itibaren adım adım Bolşevik ihtilaline doğru yol alan Rusya, cephelerde de durağan bir pozisyonda olmayı tercih etmiştir. Anadolu’da işgalci durumda olan Rus ordusu, bundan sonra muharip kuvvetini kaybetmiş, bazı Rus askerleri cepheden firar etmeye başlamış, 1 Mart 1917 tarihli bir belgeye göre, sadece bir bölükten, bir günde firar eden Rus askerinin sayısı altmış nefere ulaşmış¹² ve kumandanlarının ise kulağı Petersburg’dan gelecek olan haberlerde olmuştur. Osmanlı Stockholm Sefaretinden, Hariciye Nezaretine gelen, 27 Temmuz 1917 tarihli bir yazıda, oldukça güvenilir bir kaynaktan elde ettikleri bilgiye göre Ruslar, Galiçya Cephesindeki yenilgilerinin etkisini hafifletmek için Kafkasya Cephesinde büyük bir taarruz hazırlığına

¹⁰ Halil İbrahim İnal, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul 2008, s. 488.

¹¹ Danişmend, *a.g.e.*, IV, s. 431.

¹² BOA, HR. MA, 1190/52.

girişmişlerse de ordunun intizamsızlığı ve Rus idaresinin zafiyetlerinden dolayı buna muvaffak olamayacaklarını düşündükleri belirtilmiştir¹³.

Bütün bu gelişmelerden sonra 17 Ekim 1917 tarihinde beklenen Bolşevik ihtilali meydana gelmiş ve Rusya'da Çarlık rejimi yıkılarak yerine Bolşevik idaresi kurulmuştur. Bundan sonra harbin seyri ve dolayısıyla da Kafkas Cephesi'nin durumu farklılık arz edecektir.

Rusya'da meydana gelen ihtilalden sonra, Rusya'nın yeni rejimi harpten çekilme kararı almış ve Türkiye ile 18 Aralık 1917 tarihinde Erzincan Mütarekenamesi imzalanmıştır. Anlaşma mucibince işgal ettiği yerleri boşaltan ve geri çekilen Rusların boşalttığı şehirler, tek tek geri alınmıştır. Türk ordusu, boşaltılan bu şehirlerin, bu sefer de Ermeni mezalimine uğramaması için, önce 26 Şubat 1918 günü Erzincan'ı, 27 Şubat günü Trabzon'u, 12 Mart günü Erzurum'u ve 2 Nisan günü de Van şehirlerini geri almıştır. Bu duruma göre kabaca bu şehirler Rus işgali altında iki seneye yakın kalmış ve işgalden dolayı virane hale gelmiştir. Ayrıca Ermeni kasabı Antranik, Erzurum şehrinde Müslüman ahaliye karşı korkunç bir katliam yapmıştır¹⁴.

Bolşevik İhtilali Sonucu İmzalanan Brest-Litovsk Anlaşması

Rusya'da meydana gelen ihtilalden sonra harpten çekilme kararı alan Rusya ile Almanya ve müttefikleri arasında sulh görüşmeleri, Polonya'nın Brest-Litovsk şehrinde, 1917 yılı sonu itibariyle başlamıştır. O dönemde Berlin'de bulunan Osmanlı Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi, Brest-Litovsk görüşmeleri için kararlaştırılan delege ve hukuk müşavirinin yetki belgeleriyle birlikte gönderilmelerini, 18 Aralık 1917 tarihinde İstanbul'dan talep etmiştir¹⁵. Bu belgeden de anlaşılacağı üzere müzakereler başlamıştır.

Brest-Litovsk müzakerelerine Osmanlı Devleti çok fazla ehemmiyet vermiştir. İlk başlarda Berlin Sefiri İbrahim Hakkı Paşa, baş

¹³ BOA, HR. SYS, 2113/7-20.

¹⁴ Danişmend, *a.g.e.*, IV, s. 446.

¹⁵ BOA, HR. SYS, 2294/11-77.

murahhas olarak görevlendirilmişse de konferansın öneminden dolayı Sadrazam Talat Paşa sonradan konferansa dâhil olmuştur. Heyete Hariciye Nazırı Nesimi Bey, askeri müşavir olarak Ahmet İzzet Paşa ve askeri ateşe Ferik Zeki Paşa da katılmıştır. Bu kadar güçlü bir heyet ile temsil edilmesine rağmen, telgraf yoluyla görüşmeleri bizzat yönlendiren ve yöneten Enver Paşa olmuştur¹⁶. Enver Paşa, müzakereler esnasında, 93 Harbinde elden çıkan ve Rusya'ya bir nevi harp tazminatı olarak bırakılan, ahalisinin tamamına yakını Müslüman olan Elviye-i Selasenin (Kars, Ardahan ve Batum), mutlaka Türkiye'ye terk edilmesinin talep edilmesini istemiştir. Ona göre bu talebin müspet karşılanması, büyük fedakârlıklara katlanan Osmanlı halkı gözünde padişahın otoritesinin korunması, hükümetin yerinde tutunabilmesi ve kendisinin daha güçlü olabilmesi için gereklidir¹⁷.

Enver Paşa'nın son derece haklı ve yerinde olan bu talebine, aslında Ruslardan çok Almanlar sıcak bakmamışlardır. Zira Almanlar, Rusya'nın içinde bulunduğu siyasi ve askerî karmaşadan istifadeyle Kafkaslarda nüfuz sahibi olmayı arzuluyor ve pastayı Türklerle bölüşmek istemiyordu. Ancak halen harp devam ediyordu. Türkiye ile müttefiklik hukukuna zarar vermemek adına Almanlar bu isteklere sessiz kaldılar. Rusların ise mevcut siyasi pozisyonu ve ihtilali birlikte planlayıp, hayata geçirdikleri Slav olmayan unsurlara vaat ettikleri bağımsızlık meselesi, bu talepleri reddetmeye müsait şartları vermiyordu. Türkiye'nin bu talebine gelebilecek refleks sadece Slav olmayan Kafkas milletlerinden gelebilirdi.

Bu arada Bolşevik rejimi, 2 Kasım 1917'de "*Rusya Halklarının İnsan Hakları Bildirisi*"ni yayımlayarak Rusya'ya bağlı olan tüm milletlerin, istemeleri halinde Rusya'dan ayrılarak bağımsız birer devlet olabileceklerini ve kendi geleceklerini kendilerinin belirleyebileceklerini ilan etmişti. Bundan sonra, Rusya'ya bağlı olan tüm milletler, tek tek

¹⁶ BOA, HR. SYS, 2294/11-72.

¹⁷ Karal, *a.g.e.*, IX, s. 524.

bağımsızlıklarına kavuşmaya başlamışlar¹⁸; bu sırada Kafkasya’da yaşayan Azerbaycan Türkleri, Ermeniler ve Gürcüler ortak bir hükümet kurma kararı almışlardır. Ancak Müslüman Türk olan Azerbaycanlılar, Ortodoks Gürcüler ve Gregoryen Ermenilerle bir çatı altında yaşamaları pek de mümkün görünmüyordu. Zaten Azerbaycan Türkleri, oluşturulan mecliste azınlıktaydılar. Kurulan bu devletin adı “*Mavera-yı Kafkasya*” idi. Devlet içinde Gürcüler, diğer iki unsura nazaran daha güçlüydüler. Zira ihtilalin önemli adamlarından ve yeni devletin başkanı olan Lenin’den sonra gelen Stalin Gürcü idi. Halen Gürcistan içinde yer alan Gori¹⁹ şehrinde dünyaya gelmiş olan Stalin, Gürcülerin haklarını, Rusya içinde savunmaktaydı.

Ruslarla diğer taraflar arasındaki ilk resmî görüşme, 22 Aralık 1917 günü başlamıştır. Rusya’yı temsilen konferansa katılan Joffe, Rus tezini şu şekilde açıklamıştır: “*İlhaksız, tazminatsız bir barış ve milletlerin geleceklerinin kendi başlarına verecekleri kararlarla tayin edilmesi*”. Rusların bu umdelerini kabul eden Türkiye, Rus işgali altında bulunan Doğu Anadolu topraklarının derhal tahliye edilmesini talep etmek istemişse de Almanların uzlaşmaz tavrı yüzünden şimdilik bu isteklerini dile getirememiştir.

Müzakereler kısa bir aradan sonra, 9 Ocak 1918 tarihinde yeniden başlamıştır. Rusların ilhaksız, tazminatsız, self determinasyona endeksli sulh yapma anlayışının altında yatanlardan birisi de Kafkaslarda ve hatta Türkiye topraklarının bir kısmında bir Ermeni Devleti kurmak ideali idi. Rusların bu düşüncedeki emelleri Ermeniler vasıtasıyla Kafkasları kontrol altında tutmaktı. 93 Harbi öncesi ve sonrasında Balkanlardaki Slavların hamiliğini üzerine almış olan Rusya, bu defa da Kafkaslardaki Ermenileri kendine çekmek suretiyle Türkiye’yi iki taraftan kuşatmak ve bu şekilde sıcak denizlere ulaşmak istiyordu. Yani aslında doğu cephesinde değişen

¹⁸Gülner Kara, “Ekim 1917 İhtilalinden Sonra Kazakistan’daki Siyasi Durum ve Alaş-Orda Hükümetinin Faaliyetleri”. *100. Yılında Sovyet İhtilali, Gelişimi ve Bölgesel Etkileri Uluslararası Sempozyumu Bildiri Özetleri Kitapçığı*, 25-27 Ekim 2017, Kars, s. 52.

¹⁹ Yılmaz Altunsoy, *Anayurttan Atayurda Seyahatname*, Konya 2018, s. 26.

bir şey yoktu, Çarlık yıkılmış, yerine sözde hümanist ve antiemperyalist Bolşevik rejimi kurulmuş ama güdülen siyasette bir değişme olmamıştı. Değişen sadece şekil ve usulden ibaretti.

Brest-Litovsk Antlaşması, 3 Mart 1918 tarihinde imzalanmıştır. Kars, Ardahan ve Batum şehirlerinin plebisit şartıyla Türkiye'ye iadesini de öngören 4. maddeye göre, Ruslar derhal bu şehirleri tahliye edeceklerdir. Rus Hükümeti işbu sancakların genel hukuk ve devletler hukuku nazarından nasıl bir statüye kavuşacağını, mücavir hükümetler ve Devlet-i Aliye ile yapacağı başka itilaflarla hal yoluna koyacaktır.

Bu maksatla Osmanlı Devleti, bahse konu Maveraya-yı Kafkasya Devleti mümessilleri ile Trabzon'da bir araya gelmiş ve bir aydan fazla bir müddet müzakerelerde bulunmuştur. Kafkasya Devleti'nin baş murahhası olan Ckhenkeli 'ye hitaben, Osmanlı murahhasının, "*sulhta miyiz, yoksa harp halinde miyiz?*" şeklindeki sorusuna Ckhenkeli, "*ne sulhuz, ne harbiz, sadece müzakere halindeyiz*" şeklinde cevap vermiş ve durumu savsaklamıştır. Ancak İsmail Hami Danişmend tarafından kaleme alınan bir ultimatoma ile bu üç şehrin Türkiye'ye terkine mecbur kalınması üzerine, zaten hazır olan Türk ordusu 3 Nisan 1918 günü Ardahan'ı, 5 Nisan günü Sarıkamış'ı ve nihayet 14 Nisan günü de Batum'u kurtarmıştır²⁰.

Trabzon müzakerelerinin bizzat içinde olan İsmail Hami Danişmend'in anlattıklarına göre, o sıralarda Kars Müstahkem Mevkiinde bulunan Ermeniler, Maveraya-yı Kafkasya Hükümeti ile yapılan antlaşmayı dinlemeyerek müdafaa pozisyonuna geçmişlerdir. Bu sırada Trabzon'da bulunan Ermeni murahhasları Aharonyan ile Hatisof Hastisyan'ı bir kenara çeken Danişmend, Kars'ta bulunan Rus Ermenilerinin şehri teslim etmemeleri halinde isyancı muamelesi görmek suretiyle, Osmanlı askerlerince tepeleneceğini söylemiş ve hiç aslı olmayan bu beyandan sonra Ermeni murahhaslarının Kars'a telgraf çekmelerini teminen, oradaki Ermenilerin şehri boşaltmak mecburiyetinde kalmalarını sağlamıştır. Türk

²⁰ Danişmend, *a.g.e.*, IV, s. 447.

ordusu Kars şehrini 25 Nisan 1918'de teslim almış; bu durumda Türkiye'nin kuzey doğu hududu 93 Harbi öncesi duruma kavuşmuştur²¹.

Brest-Litovsk Antlaşması ile 1878 senesinde imzalanan Ayastefanos Antlaşması arasında enteresan bir tesadüf vardır. Her iki antlaşma da 3 Mart tarihinde imza edilmiştir. 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile elden çıkan²² Kars, Ardahan ve Batum, tam kırk sene sonra aynı gün yapılan Brest-Litovsk Antlaşması ile tekrar anavatana dâhil olmuştur.

Brest-Litovsk Antlaşmasının Rusya açısından önemi daha da büyük olmuştur. Zira yeni rejim bu vesileyle harpten çıkmış ve kabul ettiği sistemi oturtup, kendi propagandasını yapabileceği bir alan açmıştır. Rusya'nın boyunduruğu altında bulunan Türk halklarının istiklallerini tanıma sözünün verilmiş olması, ne yapacaklarını bilemeyen Türklerin, sık sık Moskova Türk sefaretine gelip danışmalarını sağlamış, Türkiye sefaretinin önemi atmış ancak bu durumdan Ruslar pek memnun olmamıştır²³.

KAFKAS İSLAM ORDUSUNUN KURULMASI ve BAKÜ ZAFERİ

Osmanlı Devleti, en güçsüz olduğu ve I. Dünya Savaşı'nın yıkıcı sonuçlarıyla yüzleşmeye başladığı bir dönemde, Kafkaslardan yükselen yardım feryadına koşmuştur. Aşağıda Kafkas İslam Ordusu olarak bilinen bu askerî birliğin kuruluşu, amaçları ve faaliyetleri incelenecektir.

1) I. Dünya Savaşı Öncesi ve Esnasında Azerbaycan'ın Durumu

Çarlık Rusyası döneminde, tahammül edilemez bir zulüm ve baskı altında kalmış olan Azerbaycan Türklerinin, Rusya içinde kısmen

²¹ *a.g.e.*, IV., s. 447.

²² Her ne kadar 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Mukaddemat-1 Sulhiyyesinden sonra, 15 Temmuz 1878 tarihinde Berlin Antlaşması imzalanmış ve bu antlaşmaya göre Elviye-i Selase Ruslara, harp tazminatından indirim yapılması karşılığında terk edilmişse de Ayastefanos Antlaşmasında da aynı hüküm bulunduğundan, burada böylesine bir tevafuktan bahsedilmiştir.

²³ Nilgün Akgül Erdaş, *Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler (1917-1921)*, Ankara 1994, s. 16.

rahatlama ve kendilerini ifade etmeleri dönemi 1905 senesinde, Rusya'nın meşrutiyete geçmesiyle mümkün olabilmıştır. Bu sırada bir kısım Azeri münevverleri tarafından çıkarılan gazete ve mecmualar ile Azerbaycan millî kültürü ve hür olma iradesi oluşma aşamasına gelmiştir. Azerbaycan Türklüğü bu devrede hem uyanmaya ve hem de Azerbaycan petrolünün keşfiyle birlikte, üzerinde buldukları toprakların ne kadar ehemmiyetli olduğunu anlamaya başlamışlardır. 1905 senesine gelindiğinde, petrol sayesinde Bakü artık Kafkasların merkezi konumundadır. 1917 devriminden sonra ise, Lenin açısından Bakü aynı zamanda Bolşevikliğin de Kafkasya'daki en önemli şehridir. Bakü petroleri ve şehrin stratejik konumu nedeniyle Lenin, 1917'de Ermeni Stepan Şaumyan'ı Kafkasya Olağanüstü Komiseri olarak atamıştır. Bundan sonra Şaumyan karargâhını Tiflis'ten Bakü'ye nakletmiştir²⁴. Ermeni Şaumyan'ın karargâhını Bakü'ye nakletmiş olması, ileride ortaya çıkacak olan Müslüman katliamının ilk adımıdır. Zira 1917 sonlarına doğru yapılan Bakü Konseyi seçimlerinde, Azerbaycan Müslüman Türklerini temsil eden Müsavat Partisi'nin seçimi açık ara kazanması, Şaumyan'ın, bölgede bağımsız bir Azerbaycan Devleti kurulacağına yönelik endişelerini ziyadesiyle artırıyordu. Şaumyan, Azerbaycan Müslüman Türklerine, “*Size Azerbaycan istiklali yerine, bir mezarlık bahşedeceğim*” diyordu²⁵.

Rus Hükümetinin 1914 tarihli resmî Kafkasya salnamelerine göre Bakü Vilayetinin toplam nüfusu 903.902'dir. Bunun 55.856'sı Ermeniler'den, 74.014'ü Ruslar'dan ve 773.536'sı ise Azerbaycan Türklerinden oluşmaktadır. Bu duruma göre Bakü'nün yaklaşık olarak % 86'sı Müslümandır. Umum Kafkasya'da ise aynı tarihte yaşayan nüfus toplam 11,7 milyon olup, bunun da 4,7 milyonu Müslüman, 1,6 milyonu Ermeni, 1,1 milyonu Gürcü ve 3,7 milyonu da Rus'tur. Ruslar daha ziyade

²⁴ Ebulfez Amanoğlu, “Bakü'de Ermenilerin Yaptıkları Soykırım (Mart 1918) ve Edebiyatta Yansımaları”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 5 (Bahar 2005), s. 99.

²⁵ A.g.y., s. 99.

kuzey taraflarında, Dağıstan civarlarında yaşamaktadırlar. Bu duruma göre, tüm Kafkasya'nın % 40'ı Müslümanlardan oluşmaktadır²⁶.

Cenevre'de münteşir *Journal de Ceneve* isimli gazetenin 21 Şubat 1918 tarihli nüshasında, Bolşevik ihtilalinin en fazla heyecan husule getirdiği başşehrin İstanbul olduğu Türklerin Kafkaslarda derin hülyalara dalmaya başladıkları anlatılıyordu. Gazeteye göre, Ruslar Kafkasya'yı Türklere bırakmak niyetinde olmadığından, Lenin ve Troçki, bir beyanname yayınlayarak dost ve düşmana karşı, Türkiye Ermenistan'ı da dâhil olmak üzere, tekmil Ermenistan'ın istiklaliyete hakkı olduğunu tüm dünyaya ilan etmişlerdir. Bunu temin etmek için Rusya, mösyö Şaumyan'ı Kafkasya'ya göndermiştir. Ermenilerin kendi hukuklarını korumak için Germen-Türk emperyalist tasallutuna mukavemet edecekleri muhakkaktır²⁷. Gazete, Şaumyan'ın Ruslar tarafından bölgede görevlendirilmesinin sebebinin, Kafkasya'da huzur ve emniyeti sağlamak olmadığını, tam tersi Türklere karşı silahlı Ermeni örgütlenmesini tertiplemek olduğunu söylüyordu.

Bakü'de bulunan petrol, aynı zamanda bölgede yaşayan etnik gruplar arasında, Bakü'ye sahip çıkma ve bu topraklara hâkim olma yarışını da hızlandırmaktaydı. Bakü'de, Rusların tesiri ve gayretleriyle nüfus yapısı değiştiriliyor ve Müslümanların yaşadıkları bölgelere Ermeniler yerleştiriliyordu. Bu gelişmeler, bu iki unsur arasında ileride yaşanacak olan çatışmaların habercisi gibiydi.

I. Dünya Savaşı başladığında Azerbaycan Türkleri, içinde buldukları Çarlık Rusya'nın yanında olduklarına dair bir kısım açıklamalar yapmışlar, Duma'da bulunan Müslüman mebuslar, Rusya'ya bağlılıklarını bildirmişlerdir. Bakü basınında da savaşı ve Rusya'yı destekleyen yazılar çıkmıştır. Ancak Azerbaycan Türklerinin bu tavırlarında Türkiye karşıtı bir niyet aramak manasızdır. Zira harbin ilk başlarında Almanya ile Rusya harp etmektedir. Henüz Türkiye savaşa iştirak etmiş değildir. Ayrıca Azerbaycan Türkleri, siyaseten ve büyük

²⁶ Nuran Koltuk (Editör), *Osmanlı Belgelerinde Azerbaycan*, İstanbul 2015, s. 614.

²⁷ BOA, HR. MA, 1215/44_5-8.

ölçüde mecburiyetten böyle bir tutum sergilemişlerdir. Ancak, kendileriyle ırki ve dinî açıdan aynı olan Osmanlı Devleti'nin harbe iştirak etmesi, Azerbaycan Türklerini derinden etkilemiştir. Azerbaycan Türklerinden iş adamları zümresi, iktisadi kaygılarla Rusya'nın yanında yer almışlarsa da münevverler ve geniş halk kitleleri, Türkiye'den yana tavır takınmışlar ve bu durumu da gizlememişlerdir.

Rusya tarafından ilan edilen seferberlik, Azerbaycan Türklerini pek fazla etkilememiştir. Zira onlar askerlikten muaf oldukları için Rus ordusunda askerlik yapmak mecburiyetinde değillerdi. Ancak bu durum sadece erler için geçerliydi. Askerliği meslek haline getirmiş, rütbeli çok sayıda Azerbaycan Türkü, Rus ordusu içinde görev yapmaktaydı. Bunların sayısının 200 kadar olduğu bilinmektedir. Rütbeliler içerisinde Samet Mehmandarov, Aliğa Şihlinski ve Hüseyin Ağa Nahçivanski gibi Azerbaycan Türkü askerler, generalliğe kadar yükselmişlerdi²⁸.

Azerbaycan Türklerinin, Rusya ile Türkiye arasında bir tercih yapmaları durumunda, üzerlerinde herhangi bir baskı olmadığında, tercihlerinin ne yönde olacağı aşîkârdır. Nitekim 1912 Balkan Harbinde, Azerbaycan Müsavat Partisi tarafından yayımlanan “*Osmanlı'ya Destek Bildirisi*”²⁹ ve yine Gayret Partisi tarafından, hilafete ve Osmanlı Türklerine yardım bildireleri bu durumu açıkça ortaya koymaktadır³⁰. Ayrıca I. Balkan Savaşı esnasında, Rusların Slavlık ve Ortodoksluk saikiyle Balkan milletlerine destek vermesi, Azerbaycan Müslüman Türklerinde, millî anlamda bir intibahı da vücuda getirmişti.

Ancak 1917 senesine gelindiğinde, Azerbaycan Türkleri, Bakü meclisinde çoğunluğu sağlamış olmalarına rağmen, karargâhını Bakü'ye taşımış olan Ermeni Şaumyan'ın soy kırım tehditleri altında, varlık mücadelesi vermeye hazırlanıyorlardı. Zira Şaumyan, hem kendisini

²⁸ Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İdil Yay., İstanbul 2010, s. 24.

²⁹ Bal, *a.g.e.*, s. 25-26.

³⁰ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkasyasında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, İstanbul 2009, s. 528.

Bolşevik ihtilalinin bir komiseri hem de Ermeni istiklalinin savunucusu olarak görüyor, Kafkas Cephesinden çekilen Rus askerlerinin bıraktıkları silahları almak suretiyle, Bakü’de yaşayanlar başta olmak üzere, bölgedeki Ermenileri silahlandırıyor.

Lenin’in Bakü’de oluşturduğu müfreze, tamamen Ermenilerden oluşmaktaydı. Sadece Bakü’de bulunan müfreze değil, başında Ermeni Taşnak-Sütyan üyesi Avetisov bulunan Kızıl Ordunun bile yaklaşık yüzde 80’i Ermenilerden müteşekkildi³¹. Bu durumda, Kafkasya’da bulunan Ermeni komitacıları ve birliklerinin silah ve mühimmat eksikliği olmadığı gibi, bunların tamamının Türk düşmanı olduğu biliniyordu. Aynı devrede, Azerbaycan Türkleri silahlara erişimde zorluk çekiyor, Bolşevikler tarafından silahlanmaları engelleniyordu. Yani 1918 baharına doğru Bakü’de büyük bir Müslüman Türk katliamı hazırlıkları tüm hızıyla devam ediyordu.

2) Azerbaycan Türkleri Soykırımı ve Cumhuriyetin İlanı

Şaumyan idaresi altındaki Güney Kafkasya Komiserliği bir süre sonra lağvedilmiş ve yerine 22 Ocak 1918’de Güney Kafkasya Seyminin (meclisinin) oluşturulmasına karar verilmişti. Buna göre, mahallî tüm meclisler bu Seyim altında birleştirilecekti. Bahse konu Kafkas Meclisi ilk toplantısını 25 Şubat 1918 tarihinde Tiflis’te yapmıştır. Azerbaycan Türklerini temsilen, Müsavat Partisi lideri Mehmet Emin Resulzade ile beraber 44 aza bu mecliste yer almıştır. Daha sonra oluşturulan hükümette ise dört Azerbaycan Türkü görev almıştır³². Ancak oluşturulmuş olan bu yapının yanında, Bakü merkezli bir başka idari yapı daha vardı. “*Bakü Sovyeti*” ismindeki bu idari birim doğrudan Bolşevik Rusyası’na bağlıydı ve Kafkas Seyminin, Bakü’nün idaresinde etkisi yok denecek kadar azdı. Sovyet rejimi, petrolden dolayı Bakü’yü Kafkasya Seyminin idaresi altına vermemiş, bölgenin kontrolünü kendi elinde tutmayı yeğlemişti. Ancak Sovyetlerin bu bölgedeki iş ortağı Ermenilerdi.

³¹ Amanoğlu, *a.g.y.*, s. 100.

³² Mehmetov, *a.g.e.*, s. 576.

Osmanlı arşivlerinde bulunan, 16 Şubat 1918 tarihli bir belgeye göre, Osmanlı Devleti, henüz Ermeniler’ce yapılan katliam başlamadan evvel, Hazar Denizinde bulunan Nargin adasındaki bir kısım Türk esirleri kaçırmayı başarmış ve Bakü’de askeri bir yapılanmaya gitmeye başlamıştır. Aynı rapora göre, Kafkasya tamamen sahipsiz bir vaziyettedir ve elbette kapanın elinde kalacaktır. Ruslar tarafından Ermeni ve Gürcülere birer kolordu ile mühimmat verilmiş olduğu halde, Müslümanlara hiçbir şey verilmiş değildir. Bütün Kafkas Müslümanları Osmanlı ordusunu beklemektedir. Osmanlı’nın küçük bir kuvvet ile hududu geçerek, bütün Kafkasya’ya sahip olması mümkündür. Böyle bir hareketi Rus Devleti lakaytlıkla karşılayacaktır, zira zaten Ruslar büyük oranda Kafkasya’dan el çekmiştir. Böylesine bir Osmanlı müdahalesi, sadece Kafkasya için değil, tüm Türkistan için kurtuluş vesilesi olabilir³³.

Aynı rapora göre, Brest-Litovsk müzakerelerinde Türkiye’nin sadece 93 Harbi öncesi hudutlarını talep edeceğini işiten bölge Müslümanlarının bu durumdan memnun olmadıkları, kendilerinin kâmilen Türkiye’ye ilhak olmak ve bir federasyon ile Türk Bayrağı altında birlikte yaşamak istedikleri bildirilmekte, eğer müzakerelerde bu temin edilemezse, Türk ordusunun Kafkasya’ya duhul etmesinin beklendiği bildirilmektedir. Raportöre göre, böyle bir hareket kısmen Ermeni ve Gürcü birliklerinin mukavemetine³⁴ maruz kalsa da Türk ordusu karşısında kısa müddet içinde bunların eriyip gitmeleri kaçınılmazdır³⁵.

Raporun devamında şunlar belirtilmektedir: “*Kafkasya’da Ermenilerin yapmakta oldukları facialar pek müthiştir. İnsan bu faciaları işittikçe, Türkiye’de bir tek Ermeni’nin sağ kalmasına rıza göstermek*

³³ BOA, HR. SYS. 2448-23.

³⁴ Nuri Paşa, Gürcülerin Azerbaycan arazilerine karşı bazı talepleri olsa da bizim için ciddi bir tehlike arz etmediklerini söylemektedir. Mustafa Budak, “Nuru Paşanın Qafqas İslam Ordusu Haqqında Raportu”, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti ve Qafqas İslam Ordusu*, Bakı 2008, s. 452.

³⁵ A.g.y.

istememektedir. Nargin Adası'nda³⁶ yedi bin esir vardır. Bunların üç bini Türk, gerisi ise Alman ve Avusturyalıdır. Bunlar elim bir sefalet içinde gündün güne kırılmaktadırlar. Bir an evvel kurtarılmaları gerekmektedir.³⁷

Ermenilerin kontrolü altındaki Bakü'de, durum cidden vahim bir şekil almaktaydı. Şehir tamamen Sovyet askerleri tarafından kuşatılmıştı ve bir nevi işgal altında tutuluyordu. Şehir aynı zamanda açlıkla da mücadele ediyordu. Müsavat Partisi altında örgütlenen Müslüman Türklerin silahları yok denecek kadar azdı. Müsavat Partisi, Azerbaycan Müslümanlarının haklarını savunuyor ve bir dizi siyasi çalışmalar yapıyordu. Ancak Müsavat önderliğindeki Müslüman cemiyeti oluşturma çabalarına Rus Bolşevikleri ve Ermeniler tepki koyuyorlardı. Ermeni komitacıları, Azerbaycan Türklerini sindirmek ve etkisini kırmak için, Müslüman mahallelerine baskınlar düzenliyor ve Müslüman ahaliyi korkutmaya çalışıyorlardı.

Ermeni çetecilerin yönlendirmesiyle, bölgede bulunan Bolşevikler, 30 Mart 1918 günü Bakü Sovyeti içerisinde "*Devrimi Savunma Komitesi*"ni kurdular. Bu komite, sözde devrimi savunmuş gibi yaparak Bakü'deki Müslüman Türkleri buradan sürmek ya da katliama tâbi tutmak amacını gütmekteydi. Lankeran'dan Bakü'ye gelen yirmi silahlı Azerbaycan Türkü'nün kendilerine teslim edilmesini isteyen Ermeni Şaumyan ve askerlerinin bu talepleri karşılık bulmamış, bu hadise Ermenilerin katliam yapmalarına bahane oluşturmuş;³⁸ 30 Mart günü Bakü'nün Müslüman mahallerinde çatışmalar başlamıştır. Bu ana kadar kendilerini tarafsız olarak ilan eden Taşnak-Sütyan Ermeni tedhiş örgütü

³⁶ Nargin Adası, Hazar Denizi açıklarında, Bakü'ye yaklaşık 20 km mesafede olup, yılanlı ada olarak bilinmektedir. I. Dünya Savaşı'nda esir alınan Osmanlı ve Alman askerleri, Ruslar tarafından bu adadaki esir kamplarında tutulmuşlardır. Esirlerin bir kısmı yılan sokmasından, bir kısmı ise kötü muamele ve olumsuz fiziki şartlardan dolayı ölmüştür. Meşhur Türk havacısı Vecihi Hürkuş da bu adaya esir olarak götürülenler arasında olup, kurtulmayı başaran nadir kişilerdendir.

³⁷ A.g.y.

³⁸ Budak, a.g.m., s. 451.

ile Ermeni Milli Şurası, bugünden sonra Bakü Sovyetinin yanında yer almakta gecikmediler. Ermeniler, “*Müslümanlar Hristiyanları katlediyor*” şeklinde bir propaganda yaptılar ve Hazar’da bulunan Sovyet donanmasına bağlı kuvvetler, Müslüman ahaliyi denizden topa tuttular³⁹.

Bakü’de bugünden sonra kanlı bir Türk katliamı başlamış oldu. Katliamı yapanlar Ermeni çetecileri ve askerleriydi. Ermeniler, devrime karşı çıkan Türkler ile mücadele ettiklerini ileri sürerek Bolşeviklerin desteğini almışlardı. 2 Nisan’a kadar şiddetli devam eden katliamda binlerce Müslüman Azerbaycanlı öldürülmüş, soy kırıma tâbi tutulmuştur. Şehir havadan, karadan ve denizden bombalanmış; âdetâ harabeye çevrilmiştir. Şehirde cesetlerden başka Müslüman kalmamıştır. İyi eğitilmiş ve silahlandırılmış Ermeniler, Müslüman ahalinin evlerine girmişler, erkekleri süngüleyip, üç dört günlük çocukları diri diri ateşe atmışlar veya süngülerinin ucuna takmışlardır. Katliamda ve işkencede sınır tanımayan Ermeni çetecileri, kadınları da diri diri duvara çivilemişlerdir. Her tarafta kulakları, burunları kesilmiş, tecavüze uğramış Müslüman cesetleri bulunuyordu. 31 Mart 1918 katliamında yaklaşık resmî rakamlara göre 12-19 bin⁴⁰, gayriresmî kayıtlara göre ise 30 bin Müslüman, Ermeni ve Bolşeviklerce katledilmiştir⁴¹.

İşin korkunç tarafı, Kafkasya Seymi’nin⁴² bu işkence ve soykırıma sessiz kalması ya da etkili bir tedbir almamasıdır. Katliamların sona erdirilmesinin tek sebebi vardır, o da Osmanlı Ordusunun duruma müdahale edeceğine dair duyumların alınmış olmasıdır. Osmanlı ismini duyunca telaşlanan ve korkuya kapılan Ermeniler, şehri terk etmeye ve çevre illere dağılmaya başlamışlar, gittikleri her yerde katliamlarına devam etmişlerdir. 1918 Eylül ayına kadar Bakü tamamen Ermenilerin elinde kalmıştır. Bakü’de yaşanan Türk katliamının tek sebebi vardı, petrolün sömürülmesi. Nitekim katliam bu mânâda Rusların işine yaramıştır. 1918

³⁹ Mehmetov, *a.g.e.*, s. 577.

⁴⁰ Mehmetov, *a.g.e.*, s. 578.

⁴¹ Amanoğlu, *a.g.y.*, s. 101-102.

⁴² Nuri Paşa Kafkasya Seymi’nin, yalnızca Gürcü ve Ermenilerin menfaatlerini koruyan bir yapı olduğunu söylemektedir. Budak, *a.g.m.*, s. 450.

yılıının ilk üç ayında Bakü'den Rusya'ya sevk edilen petrolün miktarı son derece düşüktür. Ocak ayında 39 bin, Şubat'ta 26 bin, Mart ayında 26,5 bin petrol sevkiyatı olmuşken, Nisan ayında 94 bin, Mayıs ayında 182 bin, haziran ayında 464 bin, Temmuz'da ise 492 bin ton petrol Rusya'ya gönderilmiştir⁴³.

Kafkasya Seymi'nin, Güney Kafkasya'da ortaya çıkan otorite boşluğunu dolduramamış olması, Seyim içerisinde birbiriyle hiçbir ortak tarafı olmayan Gürcü, Ermeni ve Türklerin beraber yürüme imkânlarının olmadığına ortaya çıkması neticesinde, Seyim iki ay süren varlığını sonlandırmış ve bu yapının yerine 22 Nisan 1918'de Kafkasya'da "Güney Kafkasya Bağımsız Federal Cumhuriyeti", kurulmuştur. Ancak bu federatif yapı da kurulduktan bir ay sonra, 26 Mayıs günü, Gürcülerin tek taraflı bağımsızlık ilan etmelerinden sonra dağılmıştır. Zira Gürcülerin ayrılmasından sonra bu federatif yapı içerisinde Ermeni ve Azerbaycan Türklerinin kalması imkân dâhilinde olan bir şey değildir. Nuri Paşa komutasında altındaki Kafkas İslam Ordusunun Gence'ye gelmesinden hemen iki gün sonra, 27 Mayıs günü bir araya gelen Müslüman Türk temsilciler, Azerbaycan geçici Milli Şurası'nı teşkil ettirmişler ve ertesi gün de Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin kurulduğunu ilan etmişlerdir. Oluşturulan millî meclisin başında Mehmet Emin Resulzade bulunmaktadır. Millî komite sekreteri Hasan Bey Ağayev tarafından dünyaya ilan edilen istiklal beyannamesinde şunlar beyan ediliyordu:

"Büyük Rusya ihtilalinin gerçekleşmesiyle, devletin parçalanması Rus ordularının Güney Kafkasya'yı terk etmesine ve mevcut vaziyet-i siyasinin ortaya çıkışına neden olmuştur. Kendi kavm-i mahsusalarına terk edilen Güney Kafkasya milletleri, kendi yönetim haklarını elde ederek Güney Kafkasya Federal Halk Cumhuriyetini tesis ettiler. Vakıa-i siyasinin gelişimi üzerine Gürcü milleti Güney Kafkasya Federal Halk Cumhuriyetinden ayrılıp, bağımsız Gürcü Halk Cumhuriyetinin kurulmasını uygun gördü. Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında cereyan eden savaşın tasfiyesi yüzünden hâsıl olan vaziyet-i hazire-i

⁴³ Bal, a.g.e., s. 127.

siyasiyye ve memleket dâhilinde bulunan türlü anarşi Güney-Doğu Kafkasya'dan ibaret olan Azerbaycan'a mevcut iç ve dış zorluklardan kurtulmak için özel bir devlet olarak ortaya çıkması lüzumunu telkin etmiştir. Buna binaen ara-i umumiye ile intihap olunan Azerbaycan Şura-yı Milliye-i İslamiyesi bütün cemaate ilan ediyor:

1. Bugünden itibaren Azerbaycan halkı hâkimiyet hakkına malik olduğu gibi, Güney-Doğu Kafkasya'dan ibaret Azerbaycan dahi kamili'l-hakk müstakil bir devlettir.

2. Müstakil Azerbaycan Devleti'nin şekli idaresi Halk Cumhuriyeti olarak belirlenmiştir.

3. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bütün milletler ve bila-vasıta civar millet ve devletlere münasebet-i hassane tesisine azmetmektedir.

4. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti millet, mezhep, sınıf, silik (meslek=meşrep) ve cins ayırımı gözetmeden bütün vatandaşlarına hukuk-ı siyasiyye ve vataniyye temin etmektedir.

5. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan bilcümle milletlere serbestane gelişimleri için geniş ortam oluşturmaktadır.

6. Meclis-i Müessisan toplanıncaya kadar Azerbaycan idaresinin başında ara-i umumiye ile intihap olunmuş, Şura-yı Millî ve Şura-yı Milliyyeye karşı mesul Hükümet-i Muvakkati bulunmaktadır.”⁴⁴

Azerbaycan'ın, Gürcistan'dan sonra bağımsızlığını ilan etmiş olması, Ermenilerin de harekete geçerek, istiklallerini ilan etmelerine sebep olmuştur. Bu vaziyete göre Güney Kafkasya'da üç müstakil devlet oluşmuştur. Bunların tabi olarak başşehirleri sırasıyla Bakü, Tiflis ve Erivan olacaktır. Ancak Bakü o tarihte halen Bolşevik işgali altında olduğundan, Azerbaycan'ın başşehri geçici olarak Gence olmuştur.

3) Kafkas İslam Ordusunun Kurulması ve Faaliyetleri

Azerbaycan, bağımsız bir devlet olarak dünya siyaset sahnesine çıkmayı başarmıştır. Ancak başta Bakü olmak üzere birçok şehri halen

⁴⁴ Mehmetov, a.g.e., s. 578-579.

Bolşevik, Ermeni ve İngiliz istilası altında bulunmaktadır. Genç Azerbaycan Cumhuriyeti'nin, Bakü şehri düşmanlardan temizlenmedikçe ayakta kalması pek mümkün değildir. Azerbaycan Devletinin, Bakü'de işgalci durumunda olan bu üçlü koalisyona karşı kuvvet kullanacak durumu da yoktur.

Azerbaycan Devleti ile Osmanlı Devleti arasında 4 Haziran 1918 tarihinde, Batum'da imzalanan anlaşma, toplam on bir maddeden müteşekkildi. Anlaşmayı, Azerbaycan adına Mehmet Emin Resulzade ve Mehmet Hasan Hacinski, Osmanlı adına ise Şura-yı Devlet Reisi Halil Mentеше ile Osmanlı Kafkas Orduları Kumandanı Ferik Mehmet Vehip Paşa imzalamıştır. Bu anlaşma ile Osmanlı Devleti, Azerbaycan Devletinin varlığını ve bağımsızlığını tanımakta, iki hükümet arasında siyasi, hukuki, iktisadi ve kültürel sahada iş birliği imkânları da ortaya konulmaktaydı.

Bahse konu anlaşmanın 4. maddesi “*Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyyesi tarafından talep vukuunda, Hükümet-i Osmaniyye intizam ve asayişî dâhiliyenin temin ve iadesi için, ledel icap silah kuvvetiyle muavenette bulunacaktır*”⁴⁵ şeklindeki madde son derece önemli olup, Azerbaycan'ın bir nevi Osmanlı Devleti tarafından himaye edilmesini teminat altına almaktaydı. Bu anlaşmanın ilk uygulaması olarak Osmanlı Devleti, Azerbaycan'a iki milyon Türk Lirası kredi sağlamıştır⁴⁶.

Anlaşma yapıldığı hengâmda, Osmanlı Devleti adına bir konuşma yapan Halil Bey, Azerbaycan ile böyle bir anlaşma yapmaktan şeref duyduklarını, ırk ve din kardeşlerinden oluşan yeni devletin, milletlerarası hayatta ilk mevcudiyet ve istiklalinin ortaya konulduğu bu anlaşmanın, tüm Müslümanların manevi babası olan muazzam “*Halifemiz ve Padişahımız Efendimiz*” hazretleriyle yapılmış olmasının hem tabii hem de

⁴⁵ Mehmet Rıhtım-Mehman Süleymanov (Editörler), *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti ve Qafqas İslam Ordusu*, Bakı 2008, s. 576.

⁴⁶ Beşir Mustafayev, “Türk İslam Ordusunun Kuzey Kafkas (Dağıstan) Harekâtına Dair”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (SEFAD)*, S. 30 (2013), s. 23-24.

zaruri olduğunu beyan etmiştir. Aynı toplantıda söz alan Azerbaycan Devleti murahhası Hasan Bey Hacinski ise, şu muhteşem konuşmayı yapmıştır: *“Efendiler! Yeni doğmuş bir Türk ve İslam hükümetini iş bu konferansta temsil etmek şerefini bana kısmet ettiği için Cenab-ı Hakka teşekkür ediyorum. Harb-i Umumi tesiratıyla, Kafkas ufuklarına karanlık bulutlar çökmüştü. Bu karanlık ufuklardan çakacak yıldırımlar, dökülecek burçaklardan Kafkasya’daki Türk hayatının tarumar olacağı korkusundayken hava aydınlandı. Kesif bulutlar arkasından yıldızlar parladı. Bu yıldızlardan birisi yurdum Azerbaycan’dır. Azerbaycan, ateşin bulunduğu mekân demektir. Bu ateşi Rus Çarları yüz seneden bu yana söndürmeye çalıştı fakat söndüremedi. Evet, bu ateş göller altında kaldı, görünmez oldu fakat yine sönmedi. İşte Efendiler, bugün büyük biraderimiz Osmanlılar sayesinde kahraman Türk ordusunun reşadeti ve Ulu Hakan’ın teveccühü neticesinde bu ateş tekrar parladı. Eminim ki, bu saadet yalnız Azerbaycan’a münhasır kalmayıp, bütün Türk ve İslam dünyası kendi istiklal ve hürriyetini bulacak, merkez-i millileri bulunan Türkiye etrafında toplanacaklardır. İşte ben totlu ve kuvvetli büyük bir Turan görüyorum. Böyle büyük emellerden aldığım kavi bir ümitle, bütün arkadaşlarımla beraber bugünkü saadetli günü hür Azerbaycan namına tebrik etmekle müftehirim efendiler. Batum, 9 Haziran 1918”*.⁴⁷

İşte bu anlaşmanın 4. maddesine göre, Azerbaycan Devleti adına Resulzade ve Hacinski, kendilerine askeri olarak yardım yapılması için Osmanlı Devleti’nden destek isteyen bir mektup kaleme almışlar ve Osmanlı temsilcilerine iletmışlerdir. Bu destek ve yardım talebi, resmî olarak yapılmış ilk, ancak daha önce Trabzon’da ve İstanbul’da yapılan talep dikkate alındığında ikinci yardım talebiydi.

O dönem Osmanlı Devleti’nin idaresinde neredeyse tek başına yetkili olan Enver Paşa, zaten uzun zamandır Kafkasya ile yakından ilgileniyordu. 3 Şubat 1918 tarihinde, 6. Ordu komutanlığına yolladığı bir yazıda, Dağıstan, Türkistan ve Rusya’ya bağlı bütün İslam memleketlerinin ihtiyacı olan yardımların yapılması ve yardım teşkilatının

⁴⁷ BOA, HR. SYS. 2398-2.

idaresi için Yb. Nuri Bey'in (kardeşi) ve Yb. Şevket Bey'in Dağıstan'a, Bnb. Naim Cevat Bey'in ise Afganistan'a gönderilmesinden bahsetmekteydi⁴⁸.

Gence'de kurulmuş olan Azerbaycan Milli Meclisi'nin başkanı olan Nesip Yusufbeyli, İstanbul'a bir elçi gönderilerek Osmanlı ordusundan yardım istenmesini dile getiriyordu. Bu amaçla Naki Keykurun ismindeki bir delege İstanbul'a gönderilmiş, Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Sadrazam Talat Paşa ile görüşmüş, Talat Paşa, Naki Bey'e hitaben, bu vaziyete çok memnun olduklarını ve inşallah yardım yapacaklarını ifade etmiştir.⁴⁹ İstanbul'dan maddi, siyasi ve askerî destek sözünü alan Naki Bey, müjdeli haberlerle ülkesine dönmek yerine İstanbul'da kalarak kurulacak olan ordunun teşkiline çalışan komite içinde vazife görmeye başlamıştır. Azerbaycan Başbakanı Fethi Ali Han Hoyski kamuoyuna bu destek meselesini şu sözlerle duyurmuştur: “*Türkiye Azerbaycan Sulhnamesi'nin bir maddesine (4. madde olduğu yukarıda zikredilmişti) göre memleketimize ne vakit lâzım olsa, hakkımızın müdafaası için Türkler bize bir miktar asker vermeliydiler. Ona göredir ki, darda kalınca bu çareye başvurduk. Türkler emel ve vazifelerini iyi niyetlerle yerine getirdiler. Elbet ordusuz, güçsüz görülmesi pek müşkül olan işler çok zorluklarla yavaş yavaş yürüyordu. Bize dışarıdan güç almak için başka millet ve devlete müracaat ettiğimizde bir sonuç hâsıl olmazdı. Ona göredir ki, dindaş ve millettaşımız olan Türkiye'ye müracaat edildi*”.⁵⁰

Enver Paşa'nın, Azerbaycan'ı Rus, Ermeni ve İngiliz tasallutundan kurtarmak için kurmayı düşündüğü ordunun ismi “*Kafkas İslâm Ordusu*” idi. Bu askerî birliğin komutanlığına o sırada Musul'da 6. Ordunun emrinde bulunan üvey kardeşi Yb. Nuri (Killigil) Bey'i rütbesini Mirlivalığa yükselterek atadı. Nuri Paşa, 8 Nisan 1918 tarihinde,

⁴⁸ Bal, *a.g.e.*, s. 110.

⁴⁹ Bal, *a.g.e.*, s. 111.

⁵⁰ Zekeriya Türkmen, “*100. Yılında Kafkas İslam Ordusu*”, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, C. 119, S. 235 (Temmuz-Ağustos 2018), s. 30.

İstanbul'dan Kafkasya'ya doğru yola çıktı. İlk varılması gereken yer Gence idi. Zira o sırada Bakü ile Gence arasında Ermeni ve Bolşevikler bulunmaktaydı. Kafkas İslam Ordusunun lojistiğini ise, Halil Paşa (Kut) komutasındaki 3, 6 ve 9. Ordulardan oluşan Şark Orduları Grubu Komutanlığı yapacaktı⁵¹.

Nuri Paşa komutası altında, 6. ve 3. Ordudan alınan subay ve erlerden müteşekkil bir ordu oluşturulması çalışmalarına hızla başlayan Enver Paşa, Kafkasya'da görev icra edecek olan bu orduda yer alacak askerlerin maaşlarını bir misline ve rütbelerini de fahri rütbe vermek suretiyle bir üst rütbeye çıkaracağını duyurdu⁵². Bu duyuru başta Filistin Cephesi olmak üzere birçok cephede karşılık buldu. Kafkas Cephesinde harp sona ermişti ancak Bakü'nün kurtarılması için yeni fetihlere ihtiyaç vardı. Mevcut cephelerdeki tecrübeli ama hırslı subaylar, yerlerini daha tecrübesiz olanlara bırakmak suretiyle, Kafkas İslam Ordusunda yer almak için, Kafkasya yolunu tutmaya başlamışlardı⁵³.

Enver Paşa, Nuri Paşa'ya, Kafkas İslam Ordusunun teşkilatı ve görevlerine dair 12 maddelik bir talimatname vermiş ve kendisini İstanbul'dan yolcu etmiştir. Bahse konu 12 maddelik talimatname şu şekildedir:

1. Ordunun asıl maksadının Kafkaslıların teşkil edeceği ordunun esasını vücuda getirmek, onları eğitmek, Kafkasya'da İslam menfaatlerini ve Hilafet-i İslamiye ve Devlet-i Osmaniye'nin siyasi ve askerî rabıtalılarını tesis etmek olduğunu belirten Enver Paşa, bu teşkilatın Rusya dâhilindeki tüm İslamlara tedricen şamil kılınacağını da ifade ediyordu.

⁵¹ Bilal Şimşir, "Kafkas İslam Ordusunun İleri Harekâtı ve Bakü Savaşları", *İrs Tarih Bilinci Dergisi*, Sonbahar 2012, s. 36.

⁵² Her ne kadar Enver Paşa, Kafkas İslam Ordusunun içinde görev alan subayların rütbelerinin yükseltileceğini ilan etmişse de 15 Eylül 1918 Bakü Zaferinden sonra vatana avdet eden subayların rütbeleri yükseltilememiştir. Zira kısa zaman sonra Talat Paşa Hükümeti görevden alınmış ve yerine 14 Ekim 1918'de Ahmet İzzet Paşa Hükümeti kurulmuştur. Yeni Hükümetin mütareke yapmaktan başka bir vazifesi olmamıştır.

⁵³ Karal, *a.g.e.*, IX., s. 535.

2. Ordu kumandanı olan Nuri Paşa, İslam Halifesinin şimdilik Kafkasya'daki en büyük temsilcisi oluyordu.

3. Ordu kumandanı sadece askeri işlerle meşgul olacak ve başka işlere karışmayacaktı.

4. Ordu kumandanı, siyasi meseleleri siyasi işler şubesi vasıtasıyla resen idare edecektir.

5. Ordu kumandanı gerekli gördüğünde Kurmay Başkanı ve Siyasi İşler Şubesinin mütalaalarını alarak karar verebilecektir.

6. Ordunun idare ve levazımına ait işler bizzat Harbiye Nezaretinde idare edilecektir.

7. İslam meseleleri, siyasi ve iktisadi meseleler resen Harbiye Nezaretine arz olunacaktır.

8. Ordunun erleri mahalli olarak ikmal edilecek orduya bağlı olacak, yalnızca Osmanlı şahıslarına ait muameleler Nezaretçe ikmal olunacaktır.

9. Ordunun iaşesi, silahlandırılması ve diğer teçhizatları şimdilik Harbiye Nezaretince karşılanacaktır.

10. Kafkas Ordusu mensuplarının arasında cereyan edecek olan hukuki işler ve ceza-i müeyyideler Osmanlı ordusu kanun ve kaidelerine göre halledilecektir. Yalnızca mahalli askerler için ordu kumandanı, mahalli duruma göre ceza artırımı ya da azaltım yoluna gidebilecektir.

11. Fahri olarak üst rütbeye yükseltilmiş olan subaylar, Kafkasya'da oldukları müddetçe, bu rütbelerinin yetkilerini haizdirler.

12. Ordunun İstanbul'daki hususi işleri ve aileleriyle olan muameleleri, şark işleri şubesi tarafından deruhte edilecektir⁵⁴.

İngiltere'de çıkan *Times* gazetesinin 21 Mart 1918 tarihli sayısında Osmanlı ordularının Batum üzerinden Kafkasya'ya, Almanların ise İran taraflarından yani güneyden Rusya'ya yöneldikleri ve İngilizleri Orta Asya'da tehdit etmeye başladıkları yazıyordu. Gazeteye göre, Türkler

⁵⁴ Bal, *a.g.e.*, s. 245-246.

Batum'a gireceklerdir, ihtimaldir ki bu dakikada mezkûr şehri zapt etmişlerdir. Türklerin Batum'a ulaşması, Maverai-i Kafkas tren hattının başını tutmaları demektir. Bu durumda Türklerin Hazar sahillerine varması çok kolay olacaktır. Bununla da yetinmeyecek olan Türkler, Hazar Denizini de geçerek, diğer Müslüman Türk memleketlerine vasıl olacaklar ve oradan da Afganistan memleketinin anahtarını ellerine geçireceklerdir. Bu gelişmelerden sonra, İran kapılarının Türklere açılması kaçınılmaz olacaktır⁵⁵.

Yukarıda adı geçen gazeteye göre, Almanların güney Rusya'yı, Türklerin ise Bolşeviklerden kalan yerleri zapt etmeleri durumunda, İran'ın sukutu kaçınılmazdır. İran'ın işgali için fazlaca bir kuvvete ihtiyaç bulunmamaktadır. Türk-Alman birlikleri ya İran Şahını esir edecekler ya da General Marshall'ın kontrolü altında bulunan hattı geçerek güneye doğru inecekler ve İngiliz-İran petrol şirketinin işlettiği petrol sahalarını işgal edeceklerdir. Türklerin ve Almanların amacının Afganistan'a vasıl olduktan sonra, ora halkını İngilizler aleyhine isyana teşvik etmek olduğunu bildiren gazete, kendi memleketini idare edenleri, dikkatli olmaları hususunda ikaz etmeyi de ihmal etmemektedir⁵⁶.

Bu arada Almanların meşhur siyaseti olan ve "*Drang Nach Osten*" (Doğuya doğru hamle) olarak tabir edilen meşhur şark siyasetlerine göre, İngilizlerin Orta Doğu ve Orta Asya'daki müstemlekelerine ulaşmak ve oradaki İngiliz hâkimiyetini kırmak suretiyle, kendisine yeni sömürgeler elde etmek gibi bir hedeflerinin olduğu bilinmekteydi. Bunun için Almanlar, Türkiye'nin Kafkasya'da fazla ileri gitmesini ve Azerbaycan'a ulaşmasını istemiyor, harp sonrası ganimet paylaşımında, Türklerin daha fazla toprak ve imtiyaz talep etmelerinden çekiniyor ve zaman zaman bu emellerini ihsas ediyorlardı.

Müttefik olduğu halde Almanya, Türklerin Bakü harekâtı fikrine sıcak bakmak bir yana mümkün olsa engellemek için çaba harcıyor, harbin

⁵⁵ BOA, HR. MA, 1215/136.

⁵⁶ BOA, HR. MA, 1215/136.

başından bu yana Enver Paşa ve İttihatçıların Turancı fikirlerinden rahatsız olmuştur.

Nitekim Almanya'nın Kafkasya ajanı olan Mosel'in, 3 Mart 1915 tarihli raporuna göre İttihatçılar, kendi adamlarını Kafkaslara göndermekte ve gönüllülerden bir askerî birlik oluşturmak için çabalamaktadırlar. Ajana göre, İttihatçıların amacı, Kafkasya'yı Osmanlı'ya bağlamaktır. Mosel, zengin madenlere sahip olan Kafkasya'nın Almanya için ne kadar büyük önemi haiz bir coğrafya olduğunu ve Türklere bırakılmaması gerektiğini de bildirmekteydi⁵⁷.

Yine Mosel 22-23 Mart 1915 tarihli raporlarında, Kafkasya'daki Osmanlı İttihatçılarının faaliyetlerinden bölgede yaşayan Müslümanlarla Gürcülerin rahatsız olduklarını, Türklere güvenmediklerini bildirmekte ve Genç Türklerin, Kafkasya'dan tamamen çekilmesi ve Kafkasya'nın bağımsızlığına kavuşması için çalışma yapmaması gerektiğini, bu tür faaliyetlerin yalnızca Almanlarca yapılmasının doğru olacağını bildirmekteydi⁵⁸. Mosel ve diğer ajanların raporlarının ortak noktası şuydu: Türkler Kafkaslarda istenmiyorlar. Sadece Ermeni ve Gürcüler değil Müslümanlar da Türkleri bölgede istememektedirler. Çünkü Kafkas halkları, Türklerin asıl amacının, bu toprakları Osmanlı mülkü haline getirmek olduğunu bilmektedirler. Bu yüzden, Kafkas halklarını silahlandırıp, direniş için örgütlemesi gerekenler Türkler değil, Almanlardır. Elbette ki ajanların raporlarında bildirdikleri doğru değildir, tüm raporların tek amacı vardır, o da Almanya'nın Kafkaslarda, Türklerle değil, tek başına söz sahibi olmasının temin edilmesidir.

Bu amaçlarla Almanlar, Polonya'nın Brest-Litovsk şehrinde, 3 Mart 1918 tarihinde yapılan antlaşmanın dışında, Ruslarla hususi ve gizli bir antlaşma daha yapmışlardı. Buna göre, Almanlar Bakü'nün Rusya'ya

⁵⁷ Reha Yılmaz, "Birinci Dünya Mühürbesinin Başlangıcında Osmanlı Devletinin Qafqas Siyaseti", *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti ve Qafqas İslam Ordusu*, Bakı 2008, s. 70.

⁵⁸ Yılmaz, *a.g.y.*, s. 70.

ait olduğunu kabul ediyorlar⁵⁹; Bakü'nün yer altı kaynaklarının, müttefikleri olan Türklerin eline geçmesini istemiyorlar; bu bölgeyi daha düne kadar hasımları olan Ruslara vermeyi uygun görüyorlardı.

Almanların sinsi emellerini çok iyi bilen Enver Paşa, müttefiklerine rağmen Kafkasya'ya askerî birlik gönderilmesi fikrinden hiç vazgeçmedi. Kafkas İslam Ordusuna yardım için Mürsel Paşa komutasındaki 5. Kafkas Tümeni'ni Azerbaycan'a gönderdi. Bu tümende 257 subay ve 5.575 er bulunmaktaydı. 16 Mayıs'ta Nahcivan ve 25 Mayıs'ta da Gence'ye⁶⁰ ulaşan Kafkas İslam Ordusu, Gence halkı tarafından büyük bir coşku ile karşılanmıştır⁶¹. 1914 Rus salnamelerine göre, Gence'nin vilayet nüfusu 1.387.501'di. Bu nüfusun 177.596'sı Ermeni, 1.107'si Gürcü, 34.798'i Rus ve 1.174.000 kadarı da Müslüman idi. Bu vaziyete göre Gence vilayetinin %85'i Müslümanlardan oluşmaktaydı⁶². Nuri Paşa'nın yaptığı ilk iş, Gence'de bulunan Ermeni çetelerini, Azerbaycan-Türk askerlerinden oluşan Gence Müfrezesi ile etkisiz hale getirmek olmuştur. Silahlı Ermenilerin saklandığı mahallelere gelen Nuri Paşa, çetecilere ilk önce teslim olmalarını ve silahlarını bırakmalarını söylemişse de Ermenilerin bu çağrıya kulak asmamaları neticesinde, 11 Haziran 1918'de çatışmalar başlamış; bununla birlikte Ermeni mahallelerine girilememiştir⁶³.

Ermeni mahallelerine 12 Haziran 1918 günü teslim olmaları için son defa çağrı yapılmış, buna biri Ermeni Papazı, biri subay ve biri komiser olmak üzere beş Ermeni ellerinde beyaz bayrak olduğu halde müspet cevap vermiş; ancak genel bir teslim hadisesi yaşanmamıştı. Bunun üzerine aynı gün Ermeni mahalleleri bombalandı. 13-14 Haziran 1918 tarihlerinde, Ermeniler tamamen teslim oldular. Kafkas İslam Ordusu, Ermeni

⁵⁹ BOA, HR. SYS 2372/2-105.

⁶⁰ Nuri Paşa, aslında karargâhını Gence'den önce Nuha (Şeki)'de tesis etmek istemişse de Gence'nin demir yoluna malik olması ve Ermenilerle mücadele etmeye daha uygun bulunması sebebiyle, Gence'yi tercih etmiştir. Bk. Budak, *a.g.m.*, s. 450.

⁶¹ Türkmen, *a.g.y.*, s. 32.

⁶² Koltuk, *a.g.e.*, s. 614.

⁶³ Bal, *a.g.e.*, s. 191.

mahallelerinde gerekli emniyet tertibatını alarak Gence’de sükûneti tamamen tesis etmiş oldu. Uzun zamandır yokluk ve açlık içinde bitap düşmüş olan Ermeni halkı da bu vesileyle kurtarılmıştır. Bazı Ermenilerin, Nuri Paşa’ya gelerek teşekkür ettikleri bile anlatılmaktadır⁶⁴.

Gence’nin Kafkas İslam Ordusu tarafından ele geçirilmesinden sonra sıra Bakü’nün, Rus-İngiliz ve Ermenilerden oluşan işgalci kuvvetlerden kurtarılmasına gelmişti. Bu arada Bakü’de bulunan Ermeni kuvvetleri komutanı Şaumyan ve Taşnak-Sütyan tedhiş örgütüne mensup çeteciler, bir taraftan Gence’ye doğru ilerlerken, diğer taraftan da uğradıkları Müslüman köylerinde mezalim yapmaya devam ediyorlardı. İki ordu, 17-30 Haziran 1918 tarihleri arasında Gökçay Kasabası yakınlarında karşılaşmışlardır. Yaz sıcağı ve imkânsızlıklar içerisinde mücadele veren Kafkas İslam Ordusu, nihayet Bolşevik-Ermeni ordusunu geri püskürtmeyi başarmış ve Bakü yolunda ilerlemeye devam etmiştir.

Daha sonra güzergâh üzerinde bulunan Salyan mevkiinde ikinci bir muharebe daha yaşanmış, 2 Temmuz 1918 tarihine kadar devam eden müsademelerde, düşman kuvvetleri 600 kadar zayıt vererek geri çekilmek zorunda kalmıştır. Daha sonra 12 Temmuz 1918’de, Türk Salyan müfrezesi tarafından 450 asker, 12 makineli tüfek, iki top ve iki vapurdan müteşekkil düşmana karşı yeni bir taarruz icra edilmiş, çok sayıda zayıt veren düşman, vapurlara binerek kaçmıştır⁶⁵. Bu arada Kafkas İslâm Ordusu, bir taraftan sıcak ve susuzlukla uğraşırken, diğer taraftan da kolera salgını ile mücadele etmek zorunda kalmıştır.

Bu zaferlerden sonra yoluna Gökçay-Bakü kara ve demiryolu boyunca Bakü yönünde devam eden Kafkas İslam Ordusu taarruz eden, Bolşevik-Ermeni ordusu ise müdafaada olan taraftır. Bakü, Mehmet Emin Resulzade’nin ifadesiyle, Azerbaycan bedeninin başı idi. Bakü’süz Azerbaycan başsız bedenden farksızdı. Bakü’nün Hazar Denizi kıyısında bulunması ve zengin petrol kaynaklarına sahip olması, bu şehri daha da değerli kılıyordu. Ancak Türk Ordusunun Bakü’ye düzenlediği sefer, asla

⁶⁴ Bal, *a.g.e.*, s. 191.

⁶⁵ Bal, *a.g.e.*, s. 196-197.

maddi kazanç için yapılmış, sömürü amaçlı bir sefer değildi. Enver Paşa ve diğer Türk komutanlar, Bakü ve Azerbaycan meselesini soydaşların, dindaşların zulümden kurtarılması olarak mütalaa ediyorlardı.

Bu arada, yukarıda da bahsedildiği üzere, Almanlar Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye yaklaşmasını istemiyorlardı. Hatta 27 Ağustos 1918 tarihinde Almanya ile Rusya arasında imzalanan bir anlaşma ile Rus Hükümeti Gürcistan Devletini kabul ediyor ve Almanya'nın bir nevi peyki olan Gürcistan'ı hukuken tanıyordu. Aynı anlaşmanın 4. maddesine göre Almanya, Brest-Litovsk Antlaşması ile Türkiye'ye bırakılan Elviye-i Selase dışında, herhangi bir devletçe yapılacak askerî hareketlere destek vermemeyi taahhüt ediyordu. Ayrıca Rus Hükümeti, Bakü petrolerinin üretim kapasitesini artırmayı ve buradan elde edilecek petrolün dörtte birini Donetsk havzasından Almanlara vermeyi garanti ediyordu. Ancak işin garip tarafı, o dönemde Bakü petrol sahaları Rusların elinde değildi. Yani Rusya elinde olmayı vermeyi taahhüt etmişti⁶⁶. Bu anlaşma ile Almanlar, petrol için müttefiki olan Türkiye'yi sırtından hançerliyordu. Yapılan anlaşma gizli değildi, aleniydi ve imzalandıktan birkaç gün sonra da Bab-ı Ali'ye sunulmuştu⁶⁷. Antlaşmanın yapıldığı tarihte Kafkas İslam Ordusu, Bakü'yü muhasara altında tutuyor ve ikinci Bakü taarruzuna hazırlık yapıyordu.

Almanların Türk tarafına yaptıkları baskıların tesiriyle, Enver Paşa, görünüşte Kafkas İslam Ordusunun ileri harekâtının durdurulmasını talep ediyordu. Ama Nuri Paşa'ya yazdığı hususi mektuplarda, Bakü'nün bir an evvel kurtarılması için ileri harekâta devam edilmesi talimatını veriyordu. Yani Enver Paşa, müttefik devlet olan Almanya'yı oy alıyor ve Bakü'nün istirdadı için zaman kazanmaya çalışıyordu.

O sırada Almanlar, Gürcülerle yakınlaşmışlardı. Kendilerine Kafkaslarda tek müttefik olabilecek millet Gürcüler olduğundan Kafkaslardaki Alman karargâhı da Tiflis'te kuruluydu. Almanların

⁶⁶ Musa Qasımlı, "Bolşevik Rusiyasının Güney Qafqas Siyaseti", *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti ve Qafqas İslam Ordusu*, Bakı 2008, s. 116-120.

⁶⁷ Şimşir, *a.g.m.*, s. 38.

maksadı, Gürcülerin mahalli kuvvetlerinden istifade etmek Gürcülerin gayesi ise Almanlar sayesinde Bakü petrolünden pay almaktı.

Halil Kut Paşa'nın anlattıklarına göre, Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü yönüne doğru hareketinden endişelenen Alman generali Von Kress, Tiflis'ten kendisine şu şifreli mesajı göndermiştir: “*Bir veya birkaç Alman taburunu, şehrin (Bakü) düşmesi sırasında vazifelendirmeniz veya şehrin asayişinin temini hususunda kullanmanız için emriniz altına vermek zaruretindeyim. Muvafakatinizi rica ederim.*”⁶⁸ Bu mesaja son derece canı sıkılan Halil Paşa'ya göre Almanların amacı, her zaferden kendilerine pay çıkarmaktı. Almanlar, Gürcüleri kendi emelleri için kullanmayı başarmakla beraber, Ermenileri de kendilerine yakın tutmaya çalışıyorlardı. Ama bunu tam olarak başaramamışlardı⁶⁹. Gürcüler de Kafkaslarda yalnız kaldıklarından, kendilerine hamî olarak Almanları görüyorlardı. Bu yüzden Berlin'e bir heyet göndermişlerdi. Almanlar, Türkiye'nin Kafkaslarda en büyük oyuncu olmasını istemediklerinden, Gürcistan Menşevikleriyle iş birliği yapma yolunu tutuyorlardı⁷⁰.

Enver Paşa gibi, Almanları oyalama taktiğine başvuran Halil ve Nuri Paşalara Almanlardan gelen son bilgilere göre Von Kress Paşa bir oldu-bitti havası içinde, bir Alman taburunu Kafkas İslam Ordusu'nun emrine vermek için yola çıkarmak üzereydi⁷¹.

Kûtü'l-Amâre muhasarasının kahraman komutanı Halil Paşa⁷², Alman karargâhından gelen bu habere karşı, son derece etkili bir önlem almakta çekinmemiştir. Aldığı tedbir şudur; bir bölük asker, Gürcü hududundaki demiryolunu havaya uçuracak ve telgraf tellerini kesecektir.

⁶⁸ Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, (haz. Taylan Sorgun), İstanbul 1972, s. 223.

⁶⁹ Halil Paşa, *a.g.e.*, s. 238.

⁷⁰ Erdaş, *a.g.e.*, s. 29.

⁷¹ Halil Paşa, *a.g.e.*, s. 224.

⁷² Halil Kut Paşa (1881-1957), Enver Paşa'nın kendisinden bir yaş küçük amcası olup, Kızıl (Yeşil) Ordu'nun Azerbaycan'ı, 1921'de işgal etmesinde menfi rolü olan birisidir. Azerbaycan'ın Moskof esaretine girmesinde kusuru olmuştur. Bu durum, kendisinin Kûtü'l-Amâre muhasarasındaki kahramanlığını ne yazık ki gölgede bırakmıştır. Bu konuya ileride geniş yer verilecektir.

Böylece Almanların Bakü'ye muvasalatına mâni olunacaktır. Planını aynen devreye koyan Halil Paşa, Almanların Bakü'nün zaptına katılmaları ihtimalini ortadan kaldırmıştır⁷³. Nitekim alınan bu önlem, Enver Paşa tarafından Bakü'nün kurtuluşundan sonra, 22 Eylül tarihli bir şifre ile tasdik edilmiş ve Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına bildirilmiştir⁷⁴. Ancak yine de bazı Almanlar, Bolşevikler elinde bulunan esirlerini geri almak bahanesiyle müzakerelerde bulunmak için uçakla Tiflis'ten Bakü'ye gelebilmişlerdir⁷⁵.

Nuri Paşa, Tiflis'i işgal eden General Von Kress komutanlığındaki Alman birliklerinin, Osmanlı ile müttefik olmalarına bakmayarak Gürcülerle birlikte kendilerine düşmanca davranışlar sergilediklerini, işgal ettikleri yerlere Alman ve Gürcü bayraklarını astıklarını anlatmaktadır. Bunun üzerine Nuri Paşa, bu bayrakları mahalli kuvvetlerle beraber indirmiş ve Almanları Kür Nehrinin diğer tarafına geçmeye mecbur etmiştir. Bu arada Almanlar, Türk müfrezesinin demiryoluyla Gence'ye intikaline bile mâni olmuş; Türk askerleri kara yolu ile Gence'ye ulaşmak zorunda kalmışlardır⁷⁶.

Tüm engellemelere rağmen 5 Ağustos 1918 günü saat 04.25'te başlayan Bakü kuşatması Ermeni, İngiliz ve Ruslardan müteşekkil 10 bin kişilik orduya karşı, toplam 14 bin neferden oluşan Kafkas İslam Ordusu'nca başarılı bir şekilde devam ettiriliyordu.

Bu arada Şaumyan iktidardan ayrılmış ve yerine Sentrokaspi Hükümeti kurulmuştu. 5 Ağustos taarruzunda Sentrokaspi birlikleri, iki binden fazla zayıat vermiştir. Buna mukabil ilk taarruz Kafkas İslam Ordusunun geri çekilmesi ile sonuçlanmıştır. Bu taarruzun başarısızlık, İstanbul'da morallerin bozulmasına sebep olmuştur. Mehmet Emin Resulzade, ne şekilde olursa olsun mutlaka şehrin alınmasının zaruretini

⁷³ Halil Paşa, *a.g.e.*, s. 224.

⁷⁴ Mustafa Budak, "Nuru Paşa'nın Qafqaz İslam Ordusu Haqqında Raportu", (ed. Mehmet Rıhtım-Mehman Süleymanov), *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu*, Bakı 2008, s. 463-464.

⁷⁵ Budak, *a.g.m.*, s. 453.

⁷⁶ Budak, *a.g.m.*, s. 452.

dile getirmiş, bu andan sonra bir başarısızlığın, orada yaşayan Türkler için çok vahim sonuçlar meydana getirebileceğini belirten bir mektup kaleme almış ve Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hacinski'ye yollamıştır⁷⁷.

Bakü'ye yönelik birinci taarruz her ne kadar moralleri bozmuş olsa bile, ümitleri bitirmemiş; 14 Eylül 1918 tarihinde ikinci taarruz başlamıştır. II. Bakü'nün zaptıyla ilgili olarak harekâta bizzat katılan Halil Paşa şöyle der: *“İslam Ordusu'nun Bakü karşısında tuttuğu mevzi, müstahkem düşman mevziine topçu ateşi ile hâkimdi... Takviye amacı ile getirilen ağır ve hafif bataryalar gerekli yerlere yerleştirildi. Bakü'yü tam göğsünden vurmaya karar vermiştim... Bakü ayaklarımın önüne serilmek üzereydi... Bakü müstahkem mevkiinin sol yanında yani mevziin kuzey tarafında İngiliz kuvvetleri⁷⁸ yer almıştı. Bunların mevcudiyetlerini bataryalarının ateşinden anlıyorduk... Sabahleyin başlayan savaş, akşama kadar devam etti. Bu savaşta zaman zaman kendimi, elimde mavzer ileri hatların arasında bulduğum zamanlar oldu. Bir ara saldırıdaydık ki, bir erin yalvara yalvara yanıma sokulduğunu gördüm. – ‘Kumandan Paşam, ben seninle başından beri Arabistan ellerinden beri beraberdim. Bak gene kendini kollamamışsın. Kurşun degecek kumandan paşam, azıcık olsun başını kollasan’... Tuttum, bu yaşı kırkı geçen delikanlının alnını dudaklarıma değdirdim... Omuzunu bıraktığımda avucumun içinde kan pıhtılarını gördüm. – ‘Yaralısın oğlum’... Elini omuzuna götürdü, bastırdı, bir ara yüzü acıyla burkuldu. – ‘Unutmuşum kumandan Paşam’ dedi., sıçraya sıçraya ileriye doğru kaydı... İmparatorluk destanla devam ediyordu. Yanımdan bir subayı, gencecik*

⁷⁷ Türkmen, *a.g.e.*, s. 39.

⁷⁸ Bakü'ye doğru ilerleyen Türk Ordusu karşısında, Ermenilere yardım göndermekten aciz olan Rusya'dan ümidini kesen gayrimüslim Bakü ahalisi, bu defa İngilizlerden yardım istemek için komitelerini toplantıya çağırılmışlar ve yapılan oylamada 236'ya karşılık, 259 oyla İngilizlerden yardım istenmesine karar verilmiştir. Şaumyan'ın iktidarı elden bırakmasından sonra kurulan yeni hükümet, Bakü'nün hemen güneyinde, Hazar Denizi kıyısındaki, Enzeli'de konuşlu bulunan İngiliz üssünden yardım istemiş, İngilizler bu yardım talebi doğrultusunda 1500 asker Bakü'ye gemilerle gelmişlerdir. Bk. Türkmen, *a.g.e.*, s. 37.

bedeni parçalanmış olarak geçirdiler. Makineli tüfek, biçmiş, götürmüştü yarısını..."⁷⁹

Şark Orduları Komutanı Halil Kut Paşa'nın son derece etkili Bakü muhasarası kısa zamanda sonuç vermeye başlamıştır. Düşman uçakları ve yakıt depoları kâmilten imha edilmiş, Bakü âdeta bir yangın yerine çevrilmiştir. Durumun vahametinden İngiliz birlikleri elli kadar gemiye doluşarak, Bakü'yü terk etmeye başlamışlardır. İngilizlerin Bakü'yü terk etmesinden sonra, geride kalan Bolşevik-Ermeni birlikleri bir kışlaya doluşmuşlar, bu sırada açılan Türk ateşi ile yok edilmişlerdir. Diğer taraftan Ermeni-Bolşevik kuvvetleri, buldukları Müslüman Türkleri katletmeye ve Türklerin kellelerinden kuleler yapmaya devam etmişlerdir. Paşa'nın anlatımına göre, küçük çocuklar kale burçları olmuşlar ve Müslüman kadınlar ise avret yerlerinden süngülenmek suretiyle öldürülmüşlerdir⁸⁰.

Bu arada Enver Paşa, 14 Eylül 1918 tarihli bir belgeye göre, Osmanlı Hariciye Nezaretine gönderdiği bir yazıda, Türk ordusunun Kafkasya'da sadece Ermeni ve Bolşeviklerle değil, İngilizlerle de harp ettiğini, Bolşevik-Ermenilerin Müslümanların köylerini tahribe başladıklarını, mezalim icra ettiklerini ve yapılan zulümlerin gittikçe arttığını 29 Ağustos 1918 tarihinde Kafkas İslam Ordusu'nun rapor ettiğini bildirmektedir⁸¹.

Şark Orduları komutanı Halil Paşa ile Kafkas İslam Orduları komutanı Nuri Paşa, bu defa işi şansa bırakmak istememişler ve yeniden muhasara ve taarruz planları yapmışlardır. Şehirdeki silah sesleri geceli gündüzlü hiç durmadan devam ediyor, bir taraftan da şehirde büyük yangınlar oluyordu. Nuri Paşa, 14 Eylül akşamı verdiği bir emirle, ertesi gün yapılacak olan son taarruzla şehrin tamamen kurtarılmasını istemiştir. 15 Eylül günü saat 15.00'e kadar devam eden Türk taarruzu neticesinde Ermeni-Bolşevik müstahkem mevkiileri kırılmış ve düşman orduları

⁷⁹ Halil Paşa, *a.g.e.*, s. 225-226.

⁸⁰ Halil Paşa, *a.g.e.*, s. 227.

⁸¹ BOA, HR. SYS, 2113/16-22.

bozgun vaziyetinde limana doğru kaçmaya başlamışlardır. Ermenilerin kaçıışı o kadar hızlıdır bu duruma engel olmak isteyen Sentrokaspi Hükümetinin Harp Bakanı General Bağrutani, kaçan askerlerin ayakları altında kalarak ezilmiştir. Bu arada Türk saldırılarına mukavemet edilmesinin baştan beri imkân dâhilinde olmadığını söyleyen İngiliz kuvvetleri komutanı Dunsterville, maiyetindeki askerlerini de alarak gemilere binip Enzile'ye doğru kaçmayı başarmıştır. Dunsterville'nin bu kaçıştan sonra görevden alındığı ve yerine Thomson isimli generalin getirildiği bilinmektedir. Kafkas İslam Ordusunun taarruzundan canını zor kurtaran Şaumyan ise, Türkmen isimli bir gemiye binip Hazar Denizindeki Krasnovodsk'a uğramış ve beraberindeki birçok Ermeni subay ve örgütçü ile birlikte bu liman şehrinde Bolşevik karşıtlarınca kurşuna dizilerek öldürülmüştür⁸².

Bu kuşatmada Bakü'ye ilk giren Nuri Paşa, İngiliz ve Bolşevik döneminde yerli halka işkence eden 43 Ermeni'yi şehir meydanında astırmıştır. Ermenilerin yaptığı onca mezalimi görmezden gelen, Türk ordusuna sonradan katılan bir kısım Alman subaylar, gördükleri bu manzaraya itiraz ve görevlerinden istifa etmişlerdir. Halil Paşa'ya göre, Alman subayların bu itirazlarının ardında yatan sebep, Tiflis yolundaki köprünün havaya uçurulmuş olmasından dolayı bu zafere Almanların iştirak edememiş olmasıdır. Bunun üzerine Halil Paşa, bir tebliğ yayınlayarak, kendi emrindeki tüm Alman subaylarının derhal Tiflis'te bulunan Alman birliğine, General Von Kress'in emrine dönmelerini istemiştir⁸³.

Türk ordusu, 15 Eylül 1918 günü, şehre tamamen hâkim olmuş; sokak aralarında kendileriyle çatışmaya devam eden Ermenileri teslim almış ve düşmanın aman dilemesi sonucunda, şehrin kendilerine teslim edilmesi şartlarını görüşmeye razı olmuştur. Mütareke şartlarına göre;

⁸² Nasır Yüceer, "Qafqas İslam Ordusunun Bakı Şehri Azad Etmesi", *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqas İslam Ordusu*, Bakı 2008, s. 351.

⁸³ *a.g.e.*, s. 228-230.

Bakü kayıtsız, şartsız teslim edilecek; şehri elinde bulunduran düşman askerleri teslim olacak; her türlü silah, mühimmat, devlet malı eşya ve binalar teslim edilecek; Nargin Adası'nda bulunan Türk, Alman ve Avusturyalı esir askerler tahliye edilecek; silah ambarları, erzak, otomobil, yük arabaları, zırhlı otomobiller ve uçaklarla tüm ekipmanları eksiksiz olarak teslim edilecektir.

Ayrıca gönderilen heyete, ahalinin can ve mal emniyetinin temin edileceğine dair bir beyanname, Kafkas İslam Ordusu komutanlığı tarafından verilmiş; böylece sokak çatışmalarına ve daha fazla zayıat verilmesine mâni olunmuştur.⁸⁴

Mayıs ayının sonlarında Gence'de başlayan ileri harekât nihayet 15 Eylül 1918'de Bakü'nün alınması ile sonuçlanmıştır. Ağustos 1918'den, kesin zaferin kazanıldığı 15 Eylül 1918 tarihine kadar 5. Kafkas Tümeninin vermiş olduğu zayıat 30'u subay olmak üzere, toplam 1.130 kadardır. İkinci Bakü Taarruzunda, Azerbaycan gönüllülerinden meydana getirilen Müştevi müfrezesinin kaybı ise, 11 şehit ve 44 yaralı şeklinde idi⁸⁵.

Gence'de kurulmuş olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, yaklaşık dört ay kadar sonra yeni başkentine kavuşmuş ve hükümet merkezini Bakü'ye taşımıştır. Bakü'nün kurtuluşu Müslümanların mübarek Kurban Bayramı'na denk gelmiş ve çifte bayram yaşanmasına sebep olmuştur. Şehre giren Halil ve Nuri Paşalar ile maiyetlerindeki askerler, kahramanlara layık bir tezahüratla karşılanmışlardır.

Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Başbakanı Fethi Ali Han Hoyski, 19 Eylül 1918'de Nuri Paşa'ya bir mesaj göndererek şunları söylemiştir: “*Kafkas İslam Ordusu Komutanı Saadetli Nuri Paşa Hazretlerine. Komutanız altında bulunan cesur Türk askerimiz tarafından Azerbaycan'ın başşehri olan Bakü'nün düşmandan temizlenmesi münasebetiyle milletim, yüksek şahsınıza ve dünyanın en cesur ve soylu*

⁸⁴ Yüceer, *a.g.m.*, s. 351.

⁸⁵ Yüceer, *a.g.m.*, s. 352.

askeri olan Türk'ün oğullarına minnettar olduğunu arz etmekle iftihar ederim.”⁸⁶

Mehmet Emin Resulzade, Bakü'nün kurtuluşunun birinci sene-i devriyesinde yazdığı bir makalede, Osmanlı Ordusunun Azerbaycan üzerinde herhangi bir işgalinin söz konusu olmadığını belirtmiştir. Resulzade, Azerbaycan'ın kurtarılması için Osmanlı maliyesinden ayda 50 bin lira tahsisat yapıldığını ve Enver Paşa tarafından, Azerbaycan millî ordusunun bir an evvel kurulması için talimat verildiğini hatırlatarak, Azerbaycan halkının kendi aralarında para toplamak suretiyle, Türk şehitliği yaptırmış olmasını, Türkiye'nin istilacı bir gaye gütmeyeceğine delil olarak göstermiştir⁸⁷.

Ermenilere gelince, kendilerini Bakü'de yenilgiye uğratan Halil Paşa'yı, Gümrü'deki karargâhına dönüş yolunda Erivan'a davet etmişler ve manasızca, bir kahraman gibi misafir etmişlerdir. Ermenilerin içinde bulunduğu psikolojik durum, tam manasıyla Stockholm Sendromu ile izah edilebilecek bir durumdur. Ermeni Dâhiliye Nazırı Aram Paşa⁸⁸ ve Hariciye Nazırı Nazarbekof ile son derece dostane görüşmeler yapan Paşa, kaldığı otelin önünde biriken elli binden fazla Ermeni'ye şu sözlerle hitap etmiştir: “...Zalim bir padişahi* yıkmak için ve hür ve mesut bir vatan kurmak için el birliği ettiğim Ermeni Milleti! Vatanımın en korkunç ve acı günlerinde vatanımı düşmana esir olarak tarihten silmeye kalktıkları için son ferdine kadar yok etmeye çalıştığım Ermeni Milleti! Bugün Türk Milletinin âli cenaplığına sığındığı için huzura ve rahata kavuşturmak istediğim Ermeni Milleti! Eğer siz Türk vatanına sadık kalırsanız, size elimden gelen her iyi şeyi yapacağım. Eğer yine bir takım şuursuz komitacılara takılarak Türk'e ve Türk vatanına ihanete kalkarsanız bütün memleketinizi saran ordularına emir vererek dünya üstünde nefes alacak tek Ermeni bırakmayacağım! Aklınızı başınıza alın! Köylerinize,

⁸⁶ Türkmen, a.g.m., s. 43.

⁸⁷ Mustafayev, a.g.m., s. 24.

⁸⁸ Eski Taşnak Sütyan Ermeni tedhiş örgütü reisi.

* Sultan II. Abdülhamid kastediliyor.

evlerinize, ailelerinizin saadeti için dönün ve çalışın. Zaman bugünkü yaraları siler.”⁸⁹ Eylül 1918’de yapılan bu meydan konuşmasından sonra, meşhur Ermeni Kilisesi Hazmiyetsen’i de ziyaret eden Halil Paşa, ruhani lider Katagigos ile görüşmüş, papazın yardım talep etmesi üzerine, Türk askerinin erzak deposundan 200 ton buğdayı, Ermenilere hibe etmiştir⁹⁰.

4) Mondros Mütarekesi’nin Kafkaslarda Uygulaması

Enver Paşa, yeni kurulmuş olan Azerbaycan Hükümetinin tek başına İtilaf Devletleri ile başa çıkamayacağını çok iyi biliyordu. Zaten Batı Cephesinde işler hiç de iyiye gitmiyordu. Bunun için 13 Ekim 1918 tarihinde Kafkas İslam Ordusu komutanlığına bir telgraf çekerek Osmanlı Devleti’nin durumunun son derece müşkül olduğunu, Azerbaycan Devleti ile Kuzey Kafkasya Hükümetinin ortak bir ordu kurmalarının gerekliliğini bildirmiştir. Enver Paşa’ya göre, bu birleşme ya Şarki Kafkasya Hükümeti ya da bir konfederasyon şeklinde olacaktır. Ancak ortada önemli bir mesele vardır; Şarki Kafkasya Türkleri Sünni Müslümanken, Azerbaycan Türkleri Şii Müslüman’dır. Bu yüzden, bu birliktelik kâmilan tesis edilememiştir. Zira mezhep farklılığı, bu bölgede emelleri olan devletler tarafından her zaman körüklenmiş ve bu Türk unsurların bir araya gelmesine mâni olunmuştur⁹¹.

Bakü’nün düşmandan kurtarılmasından sonra Mondros Mütarekenamesinin uygulanmaya başlandığı ana kadar geçen yaklaşık iki aylık müddet zarfında, Kafkas İslam Ordusu ve bu ordunun kumandanı Nuri Paşa, bir dizi sosyal, siyasi, askerî teşkilatlanma ve ıslah çalışmalarını hayata geçirmiştir.

Öncelikle sokak çatışmalarına mahal vermemesi için, asayişî temin noktasında çalışmalar yapan Nuri Paşa, tüm savaş malzemelerini askerî depolara aldirtmiş; mahalli silah fabrikalarının yalnızca askeri maksatlar için çalışmalarını temin etmiştir. Hazır bezlerden askerlere paltolar diktirilip giydirilmiştir. Bakü’nün zenginlerinden Hacı Zeynel Abidin

⁸⁹ Halil Paşa, *a.g.e.*, s. 241-242.

⁹⁰ Halil Paşa, *a.g.e.*, s. 241-245.

⁹¹ Halil Paşa, *a.g.e.*, s. 249-250.

Tağiyev ismindeki zat, kendi fabrika mahsulü olan bezlerden askerler için 80 bin metre, zabıtlar için ise 20 bin metre kumaş hediye etmiştir⁹².

Düşmanın Hazar Denizi donanmasına ait Kars ve Ardahan gemilerine el konulmuş, Bakü'nün denizden müstahkem hâle getirilmesi için bu gemilerden istifade edilmiştir. Ayrıca Batum'dan getirilen dört adet 21'lik Krup sahil topu da mevzilere yerleştirilmiştir. Halen Ermeni birliklerinin bulunduğu Lankeran bölgesinden gelebilecek saldırılara karşı, Salyan'da bir askerî birlik oluşturulmuştur.

Karabağ taraflarında yaşayan 20 binden fazla Müslümana, Ermenilerce işkenceler yapıldığının haber alınması üzerine, Eylül ayının sonlarına doğru bölgeye taarruz yapılmış ve bir günlük şiddetli taarruzdan sonra Esgeran şehri, Ermenilerden kurtarılmıştır.

Bu arada I. Dünya Savaşı tüm şiddetiyle devam ediyor, Filistin cephesinden hiç de iyi haberler gelmiyordu. Bu yüzden Osmanlı Harbiye Nazırlığı, artık boşa çıkan Kafkas İslam Ordusunun askerlerini bu cepheye sevk etmek için emir yollamıştı. Bu amaçla, dâhilî ve haricî emniyetin temininin sağlanması ve devam ettirilmesi için, mahalli unsurlardan askerî birliklerin oluşturulması ve eğitilmesi işlerine hız verilmiştir. Ancak mahalli askerlerin eğitimini, sevk ve idaresini üstlenecek subaylar, mahalli unsurlar içinde olmadığından, ilk iş zabıt mekteplerinin yani subay okullarının açılması şeklinde olmuştur. Bunun için daha Bakü kurtarılmadan, Gence'de bir "*Ehtiyat Zabıt Mektebi*" teşkil ettirilmiştir. İlk etapta bu mektepten 600 zabıt mezun bile edilmiştir. Bu mekteplerin şubeleri, Zaqatala, Şeki, Cavanşir, Göyçay, Quba, Qarabağ, Qazax, Cavad, Cabrayıl, Bakü ve Sabuncu şehirlerinde açılmıştır⁹³.

Uzun müddet Ermeni muhasarası altında kalan ve açlıkla yüz yüze gelen Bakü şehrinin erzakının temin edilmesi için de çalışmalar yapılmış, Azerbaycan Erzak Nazırlığı ile birlikte şehir ahâlisinin ihtiyacı olan yiyecekler temin edilmiştir.

⁹² Budak, a.g.m., s. 456.

⁹³ Budak, a.g.m., s. 457.

Liman işlerinin yürütülmesi için denizci asker ve sivillerden bir liman idaresi teşkil ettirilmiştir. 1916'da Çarlık döneminde inşasına başlanılan, ancak Bolşevik ihtilali ve yaşanan çarpışmalardan dolayı devam ettirilemeyen Bakü-Culfa demiryolu, ehemmiyetli addedildiği için yapımına devam edilmiştir.

Bakü'nün kurtarılması ve Azerbaycan Türklüğünün istiklalini eline almasından sonra, Fethi Ali Han Hoyski başkanlığında kurulan hükümet çalışmalarına devam etmiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin, Savunma ve Din İşleri dışındaki bütün nazırlıkları zaten mevcuttur. Harbiye Nazırlığının teşkilini de Kafkas İslam Ordusu yapmıştır. Bu gibi siyasi işlerin idaresi doğrudan Nuri Paşa tarafından değil, ordu içinde, Kafkas İslam Ordusu nizamnamesine göre teşekkül ettirilmiş olan "*Siyasi İşler Şubesi*"nce yapılmıştır. Ayrıca Kafkas İslam Ordusu subayları, Azerbaycan'ın mülki yapılanmasına da katkı sağlamışlardır. Bu arada Bakü şehrinin idaresi, Azerbaycan Hükümetinin oluru ile bir Osmanlı subayı olan Fethi Bey'e verilmiştir. Fethi Bey, Bakü'de polis ve jandarma teşkilatlarını kurmuştur.

Bu sırada ülkede partiler da faaliyette idiler, Hükümet daha çok Müsavat Partisi'nden müteşekkildi. Aynı zamanda Azerbaycan adında bir Türk gazetesi ile Rusça yayın yapan bir başka gazete, yayın hayatına devam ediyordu. Bu arada birçok konsolosluk da Bakü'de açılmıştır⁹⁴.

Mondros Mütarekenamesinin, 30 Ekim 1918 tarihinde İtilaf Devletlerini temsilen İngilizlerle imza edilmesinden sonra, I. Dünya Savaşı Osmanlı Devleti açısından da sona ermiştir.

Talat Paşa Hükümetinin, Padişah Vahidettin tarafından vazifeden azledilmesinden sonra, Ahmet İzzet Paşa kabinesi iş başına getirilmiştir. Ahmet İzzet Paşa kabinesi, Selman-i Pak ve Kûtü'l-Amâre'den mağlubiyetle çıkan İngiliz birliklerinin, İstanbul'da tutuklu kumandanı Townshed'in aracılığıyla bir mütareke zemini oluşturmuş ve nihayet mütarekename imzalanmıştır. Ateşkes anlaşmasının imza edildiği gün

⁹⁴ Budak, *a.g.m.*, s. 458-460.

İttihat ve Terakki Partisinin önde gelen elemanlarından Cemal, Talat ve Enver Paşalar birer istifa mektubu bırakarak memleketten ayrılmışlardır.

Mütarekename şartlarının neler olduğu, Ahmet İzzet Paşa tarafından tüm birliklere bildirilmiş ve Türk birliklerinin bu şartlara uymaları gerektiği tebliğ edilmiştir. Mütarekenamenin birçok maddesi Kafkas Cephesini alakadar etmekle beraber, hususan 11. maddesi doğrudan Türkiye'nin doğu hudutlarını tarif etmekte ve yapılması gerekenleri dikte etmektedir. 11. madde şu şekildedir: *“İran'ın şimal-i garbi kısmındaki kuva-yı Osmaniye'nin derhal harpten evvelki hudut gerisine celbi hususunda evvelce ita edilen emir icra edilecektir. Maverayı Kafkas'ın evvelce Kuva-yı Osmaniye tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden, kısm-ı mütebakisi müttelikler tarafından vaziyet-i mahalliye tetkik edilerek talep olunursa tahliye edilecektir.”*⁹⁵

Aynı mütarekenamenin 15. maddesi de Kafkas hududu ile alakalıydı. Buna göre, Osmanlı'nın tüm demir yolları, İtilaf Devletleri memurlarına teslim edilecektir. Bu demir yollarına Maverayı Kafkas demir yolları da dâhildir. Batum'un ve Bakü'nün İngilizlerce işgal edilmesine Hükümet-i Osmaniye itiraz etmeyecektir.

Enzile'den gelip, Bakü'de Kafkas İslam Ordusuna yenilerek tekrar karargâhına dönen İngilizler, harp meydanında elde edemediklerini, bu defa diplomasi sahasında elde ediyorlardı. Bakü'nün istirdadı için dökülen şehitlerin kanları, aradan iki ay bile geçmeden, Filistin hezimetinin neticesinde imzalanan meşum mütareke hükümlerine heba edilmekteydi. İngilizler net bir şekilde, Kafkas İslam Ordusu'nun, 1914 hudutlarına çekilmesini istiyor ve Bakü ile Batum'un kendilerine teslimini talep ediyorlardı.

Osmanlı Harbiye Nezareti tarafından mütarekenamenin ne şekilde tatbik edildiğine dair 25 Ocak 1919 tarihinde yayınlanan rapora göre, 11. maddenin tatbikatı şu şekilde yapılmıştır:

⁹⁵ İzzet Paşa, *a.g.e.*, II., s. 284.

“İran tamamen tahliye edilmiştir. Maverayı Kafkas'ın tahliyesi teklifini 11 Teşrin-i Sâni 1334 (11 Kasım 1918) tarihinde nezareti âcizi almış ve o günden itibaren tahliyeye devam etmekte bulunmuştur. Bugünkü vaziyet şudur:

a) *Batum Mevkii Müstahkem Karargâhı 23.1.1335/23.1.1919'da Batum'dan hareket etmiştir. Vesaiti bahriye bulunamadığı için Beşinci Fırka Kıtaatı Batum'dan kara tarikiyle Trabzon'a yürüyüştür. 1 Şubat 1335/1 Şubat 1919'da Batum'daki malzeme ve sairinin nakliyatının arkasını almak üzere Menzil Müfettişliğinden sekiz yüz hastadan ve bahren nakle âmâde terhis efradından başka kimse kalmayacaktır.*

b) *Gürcistan dahilinde bir istihkâm bölüğünden başka hiçbir nefer yoktur ve bölük şimendifer nakliyatının inkıtından dolayı orada kalmıştır.*

c) *Üçüncü Fırka son kademesiyle 25/1/1335/25 Ocak 1919 Oltu'da gelmiş bulunacaktır.*

d) *On İkinci Fırkanın son kademesi 23/1/1335/23 Ocak 1919 Sarıkamış'ta muvasalat etmiş bulunacaktı idiyse de ancak İngiliz Kars askeri valisi o havaliyi teslim alacak kuvvete malik olmaması sebebiyle tahriren müracaat ederek bir piyade alayıyla bir süvari alayını Kars'ta bırakılmasını talep etmiş ve bu talep isaf olunmuştur.*

e) *Dokuzuncu ve On Dördüncü Fırkalar kâmilten hudut gerisine çekilmişlerdir. Bu izahattan da müstebân olur ki, Hükûmeti Osmaniye Kafkas tahliyesinde dahi en büyük sürati iltizam etmiş ve Mütareke'nin esna-yı akdinde bir ucu Bakü'de bulunan kıtaat-ı Osmaniye'yi 78 gün zarfında eski hududun gerisine almıştır. Şedâidi hava, mesafe, şimendiferlerin kabiliyeti, Ermeni ve Gürcülerin ihdas ettikleri müşkülât hesap olunursa, bu hususta Harbiye Nezareti'nin gayreti masrûfesinin haddi kusvâyı bulduğu tebeyyün eder. Ve bu tahliyeyi Mütelifinin talebi vechile yapabilmek için bu kış ortasında sıkı yürüyüşler sebebiyle verilen telefata bakılmayarak ordu hemen de milyonlar kıymetindeki erzakı yerlerinde terk ederek çekilmiştir. Bu müfredat bilâhare bildirilebilir.”⁹⁶*

⁹⁶ BOA, HR. SYS, 2305/24_7-12, 19.

15. madde uygulamasına dair raporda şu yönde bir malumat yer almaktadır: “*Kafkas Hututu, 5 Aralık 1918 de umum Kafkas hututu (demir yolları) İngilizlere devir ve teslim edilmiştir.*”⁹⁷

Osmanlı Harbiye Nezaretinin zor şartlar altında, mütareke hükümlerine riayet etmek için gösterdiği azami gayrete rağmen İtilaf Devletleri, yapılan tahliye, devir ve teslim işlemlerinin hızından memnun olmadıklarını Hariciye Nezaretine bildirmişler ve işlerin daha seri yapılmasını ihtar etmişlerdir. Hariciye Nezareti de bu durumu Dâhiliye Nezaretine bildirmek suretiyle, konu hakkında bir rapor talep etmiştir⁹⁸. Bununla da yetinmeyen Bab-ı Âli, İtilaf Devletleri adına, mütareke hükümlerinin uygulamasını denetlemek üzere görevlendirilen Yüzbaşı Levien ve Fletcher’a, tüm memurların yardımcı olmasını isteyen bir genelgeyi 8 Mayıs 1919 tarihinde yayınlamak zorunda kalmıştır⁹⁹.

Bu arada, Dâhiliye Nezareti tarafından, birçok vilayete gönderilen bir tamim daha vardır. 5 Ekim 1919 tarihli bu genelgede Kafkaslarda görev yapmış olan ve Enver ve Nuri Paşalar sayesinde bol para kazanmış bir kısım Osmanlı zabitlerinin, memleketlerine avdet ettiklerinde, Bolşeviklik ya da İttihat ve Terakki propagandası yaptıklarının duyulduğu, bu menfur propagandaya mâni olmak adına, özellikle Kafkaslardan gelen zabitlerin mutlaka yakın gözetim altında tutulmaları gerektiği, mülki idarelere ihtar edilmekteydi¹⁰⁰.

Enver Paşa, Filistin Cephesi’nin çökmesinden sonra, Azerbaycan’da bulunan Kafkas İslam Orduları Kumandanı, kardeşi Nuri Paşa’ya “*Oyunu kaybettik*” diye yazmış ve 8 Ekim 1918 günü ise amcası olan Halil Paşa’ya şu mesajı göndermiştir: “*...başladığımız harbi iyi bitiremediğimiz için çekilmek üzereyiz. Ben işsiz şimdilik pek sıkılacağımdan, belki Azerbaycan’a şimdilik seyahat için, bilahare de orada bir hayat eseri görürsem büsbütün kalmak için hareketi*

⁹⁷ BOA, HR. SYS, 2305/24_7-12, 19.

⁹⁸ BOA, DH. EUM. ECB, 22/25.

⁹⁹ BOA, DH. EUM. SSM, 37/3.

¹⁰⁰ BOA, DH_ŞFR_99_122.

düşünüyorum. Bu husustaki mütalaanız nedir?” Halil Paşa, bu suale şu trajik cevabı vermiştir ve Enver Paşa’ya “Mecbur kalmadıkça gelme” demiştir: “Buranın halkının hükümetimizin aracılığı ve hatta aralarında askerimiz olmadan iş göremeyeceğine ve kabiliyet gösteremeyeceğine emin oldum. Yarın burada kuvvetli başka hükümetlerin tesirleri görülünce, bugün bizim neslimizden olduklarını iddia ederek bize sarılan halk, en evvel, içlerine girmiş olan bizlere dirsek çevirecektir. Şahsınıza ait bir mecburiyet görmedikçe, çalışmak üzere, kendi arzunuzla Azerbaycan taraflarına gelmenizi münasip bulmuyorum”¹⁰¹.

5) Ermenilerle Devam Eden Müsademeler ve Gümrü Antlaşması

Brest-Litovsk Antlaşması ile istiklalini elde eden Ermeniler, Osmanlı’nın büyük savaşı kaybetmiş olmasından sonra, bölgede bir dizi tedhiş hareketine başlamışlardır. Ermeniler, otorite boşluğundan istifade ederek, Türkiye’nin kuzey doğu Anadolu şehirlerini işgal etmeye başlamışlar; 1920 Haziran’ında Oltu’yu işgal etmişlerdir. Bu durumun daha da yaygınlaşması ihtimaline binaen 9 Haziran 1920 tarihinde, Erzincan, Erzurum ve Van’da seferberlik ilan edilmiştir. 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanan Sevr Sulh Projesinden de cesaret alan Ermeniler, Anadolu şehirlerine olan taarruz ve istila hareketlerine hız vermişlerdir.

Bunun üzerine Ermeni unsurlara karşı taarruz etme kararı alan Ankara, Kâzım Karabekir Paşa’ya 24 Eylül 1920’de ileri harekât emrini vermiş; 28 Eylül’de bütün cephelerde harekât başlatılmış ve 30 Eylül 1920 günü Kazım Karabekir Paşa, Sarıkamış ve Kars’a girmiştir. Bu durum karşısında mütareke isteyen Ermenilerin bu talepleri, Türk Hükümetince kabul edilmiştir. Türk Hükümeti, Ermeni-Türk hududunun bölgede yapılacak bir halk oylaması ile belirlenmesini ve Ermenilerin tedhiş hareketlerine son vermesini istiyordu. Bu şartların Ermenilerce kabul edilmemesinden sonra Türk ileri harekâtı devam etmiş ve Türk ordusu Gümrü’yü ele geçirmiştir. Bunun üzerine yeniden barış isteyen

¹⁰¹ Murat Bardakçı, *Enver*, I, İstanbul 2015, s. 164.

Ermenilerin bu teklifleri tekrar kabul edilmiş; 2-3 Aralık 1920’de Gümrü Barış Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma TBMM Hükümetinin imzalamış olduğu ilk milletlerarası anlaşma olarak tarihe geçmiştir. Bu antlaşma ile Kars, Sarıkamış, Kağızman, Kulp ve Iğdır Türkiye’de, Gümrü ise Ermenistan’da kalıyordu. Bu antlaşmayı imza eden Türkiye, Ermenistan’ın bağımsızlığını da tanımış oluyordu.

Sonuç

Kafkas İslam Ordusu, Osmanlı Devleti’nin en zor zamanında, I. Dünya Savaşı’nın en çetin geçtiği ve Osmanlı aleyhine döndüğü bir ortamda tamamen vatanperverlik hissiyatıyla, büyük riskler alınmak suretiyle teşkil ettirilmiştir. Nuri Paşa tarafından kumanda edilen Türk ordusunda bir tek gayrimüslim unsur bulunmadığından, ordunun ismi Kafkas İslam Ordusu olmuştur. Bu ordu, 1917 ihtilalinden sonra, Kafkaslarda meydana gelen otorite boşluğu sebebiyle, Ermeni ve Bolşevik çetelerin türlü zulüm, işkence ve soykırımına maruz kalan Müslüman Türkleri kurtarmak ve Azerbaycan Devleti’nin hayatta kalmasını sağlamak için vücuda getirilmiştir. Özellikle 30-31 Mart 1918’de Bakü’de binlerce Müslüman’ın işkencelerle yok edilmiş olması, Kafkas İslam Ordusunun oluşturulmasını zaruri hale getirmiştir.

Bu “*ulvi misyonunu*” onca imkânsızlıklara rağmen büyük bir başarıyla yerine getiren Türk Ordusu, 1918 Eylül ayı ortalarında, Bakü’yü düşman işgalinden temizlemiştir. Yeni kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin, idari ve askerî teşkilatlanmasına da ciddi katkı sağlayan Türk Ordusu, Filistin Cephesi’nin beklenmeyen ve ani sukutu neticesinde, 30 Ekim 1918’de imzalanan Mondros Mütarekenamesi’ne göre Kafkaslardan geri çekilmek zorunda kalmıştır.

Yunanlar ile yapılan Millî Mücadelede (1920-1921), dış yardım meselesinin gündeme gelmesi ve bu yardımın da sadece Rusya’dan alınabileceği düşüncesi, Bolşeviklerin kapısının çalınmasına sebep olmuş ve neticede Buhara Hükümetinin parasının yirmide birinin alınması karşılığında, Batum elden çıkarılmış, Azerbaycan ise Bolşevizm’e esir edilmiştir.

Kaynakça

a) Arşiv Belgeleri

TC Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), HR. SYS, 2362/3-14; HR. MA, 1111/3_19-29; HR. MA, 1190/52; HR. SYS, 2113/7-20; HR. SYS, 2294/11-77; HR. SYS, 2294/11-72; DH. EUM. 7. Şb, 2/31; DH. KMS, 27/2; BEO, 322947; DH. EUM. KLU, 2/38; HR. SYS. 2448-23; HR. MA, 1215/44-5-8; HR. SYS. 2398-2; HR. MA, 1215/136; HR. MA, 1215/136; HR. SYS 2372/2-105; HR. SYS, 2113/16-22; HR. SYS, 2305/24-7-12, 19; DH. EUM. ECB, 22/25; DH. EUM. SSM, 37/3; DH_ŞFR_99_122.

b) Resmî yayınlar

TBMM Zabıt Ceridesi, 14 Ağustos 1920, Celse. 3, İçtima. 48.

c) Kitaplar

ALTUNSOY, Yılmaz, *Yitik Şehir Musul'un Anahtarı*, Literatürk Academia, Konya 2017.

ALTUNSOY, Yılmaz, *Anayurttan Atayurda Seyahatname*, Çimke Yayınları, Konya, 2018.

BAL, Halil, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İdil Yayıncılık, İstanbul 2010.

BARDAKÇI, Murat, *Enver*, T. İşbankası Yayınları, I, İstanbul 2015.

BARDAKÇI, Murat, *Şahbaba*, Everest Yayınları, İstanbul 2015.

ÇETİNKAYA, Sevgi, *Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşına Girişi*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1995.

DANIŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, IV, İstanbul 1972.

ERDAŞ, Nilgün Akgül, *Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler (1917-1921)*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1994.

GUZE, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, (çev. Hakkı Akoğuz, yay. haz. Alev Keskin), ATASE Yay., Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007.

İLDEN, Köprülülü Şerif, *Sarıkamış*, T. İşbankası Yayınları, İstanbul 2001.

İNAL, Halil İbrahim, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Nokta Kitap, İstanbul 2008.

İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, Dergâh Yayınları, IV, İstanbul 1983.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, TTK Yayınları, IX, Ankara 1999.

KOLTUK, Nuran (ed.), *Osmanlı Belgelerinde Azerbaycan*, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul 2015.

MEHMETOV, İsmail, *Türk Kafkasyasında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.

MİSİROĞLU, Kadir, *Moskof Mezalimi*, Sebil Yayınevi, İstanbul 2015.

NUR, Rıza, *Hayat ve Hatıratım*, II, Frankfurt am Main 1982.

Cemal Paşa, *Hatıralar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016.

Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, Timaş Yayınları, I, İstanbul 2017.

Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, (haz. Taylan Sorgun), Yaylacık Matbaası, İstanbul 1972.

Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, (haz. M. Ertuğrul Düzdağ), Tercüman 1001 Temel Eser.

REY, Ahmet Reşit, *İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim Yaptıklarım*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.

RIHTIM, Mehmet-Mehman Süleymanov (Editörler), *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti ve Qafqas İslam Ordusu*, Qafqas Üniversitesi, Qafqas Araşdırmaları İnstitutu Neşriyyatı, Bakı 2008.

SABİS, Ali İhsan, *Harp Hatıralarım Birinci Cihan Harbi*, Nehir Yayınları, I, İstanbul 1990.

TÜRKGELDİ, Ali Fuad, *Görüp İştiklerim*, TTK Yayınları, Ankara 2010.

d) Makaleler

AMANOĞLU, Ebulfez, “Bakü’de Ermenilerin Yaptıkları Soykırım (Mart 1918) ve Edebiyatta Yansımaları”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 5 (2005).

BENHUR, Çağatay, “1920’li Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri: Bir Kronolojik Çalışma”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 24 (2008).

BUDAK, Mustafa, “Nuru Paşanın Qafqas İslam Ordusu Haqqında Raportu”, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqas İslam Ordusu*, Qafqas Universiteti, Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu Neşriyyatı, Bakı 2008.

KARA, Gülnar, “Ekim 1917 İhtilalinden Sonra Kazakistan’daki Siyasi Durum ve Alaş-Orda Hükümetinin Faaliyetleri”. *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırmaları Merkezi, 100. Yılında Sovyet İhtilali, Gelişimi ve Bölgesel Etkileri Uluslararası Sempozyumu Bildiri Özetleri Kitapçığı, 25-27 Ekim 2017, Kars 2017.*

MUSTAFAYEV, Beşir, “Türk İslam Ordusunun Kuzey Kafkas (Dağıstan) Harekâtına Dair”, *SÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S.30 (2013).

ŞİMŞİR, Bilal, Kafkas İslam Ordusunun İleri Harekâtı ve Bakü Savaşlar, *İrs Tarih Bilinci Dergisi*, 2012 Sonbahar.

TÜRKMEN, Zekeriya, “100. Yılında Kafkas İslam Ordusu”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 235 (2018).

YILMAZ, Reha, “Birinci Dünya Müheribesinin Başlangıcında Osmanlı Dövlətinin Qafqas Siyaseti”, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqas İslam Ordusu*, Qafqas Universiteti, Bakı 2008.

YÜCEER, Nasır, “Qafqas İslam Ordusunun Bakı Şəherini Azad Etmesi”, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqas İslam Ordusu*, Qafqas Universiteti, Bakı 2008.

QASIMLI, Musa, “Bolşevik Rusiyasının Güney Qafqas Siyaseti”, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqas İslam Ordusu*, Qafqas Universiteti, Bakı 2008.

e) Süreli Yayınlar

Yakın Tarihimiz Dergisi, 3 Mayıs 1962, S. 10.